

TİRMİZİ’NİN, *SÜNEN*’İNDE “VE Fİ’L-BÂBİ AN FULÂN” İFADESİNİ KULLANDIĞI RİVÂYETLER ÜZERİNE BİR TETKİK (Kitâbu’l-İlim Örneği)

Mustafa ÖZTÜRK*

Öz

Her hadis musannifi gibi, Tirmizî’nin de *Sünen*’ini belli bir metot üzere tasnif ettiği, özellikle, pek çok hadisin sonunda değerlendirme sadedinde bazı usûl bilgilerine yer verdiği ehlince bilinmektedir. Bu bilgilerden biri de onun zaman zaman bir veya birkaç sahâbiyi zikrederek “ve fi’l-bâbi an fulân/an fulân ve fulân...” şeklinde düştüğü kayıtlardır. Tirmizî, bu tür kayıtlarla, her hangi bir sahâbîden bizzat senediyle aktardığı bir hadisin başka sahâbî/sahâbîlerden de geldiğini belirtmektedir. Binaenaleyh diğer sahâbîlerin rivâyetlerinin muteber hadis kaynaklarına ne derece yansımış olduğu hatta aynı hadisin Tirmizî’nin zikretmediği başka sahâbîlere nispetinin bulunup bulunmadığı ilmî merakı celbetmektedir. Diğer taraftan Tirmizî’nin söz konusu ifadeyi kullandığı hadise ait sahâbî zincirini tercih etme sebebi yahut onun aynı bölüm veya bâb içerisinde hakkında “ve fi’l-bâbi an fulân...” ifadesini kullanmadığı rivâyetlerin, sahâbeden başka bir râvisinin var olup olmadığı, araştırmaya muhtaç gözükmektedir. Bu minvalde meselenin şevâhid açısından istatistiksel boyutu da önem arz etmektedir. Ayrıca geçmişte ve günümüzde “ve fi’l-bâbi an fulân...” bağlamında bazı tahric ve değerlendirme çalışmaları da yapılmıştır. Dolayısıyla makalemiz, literatür de dahil bütün bu hususlarla ilgili bir tetkiki, “Kitâbu’l-İlim” çerçevesinde kendisine konu edinmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis Usûlü, Tirmizî, Sünen, Şevâhid, Sahâbe

A Survey on the Reports with the Phrase “Wa fî al-Bâbi ‘an Fulân” Existing in al-Tirmidhî’s al-Sunan

(The Case of Kitâb al-İlm)

Abstract

As every other compilers of hadith, it is known that al-Tirmidhî compiled his *Sunan* in accordance with a certain methodology and especially presented some information about his methodology at the end of many hadiths recorded in his compilation. A type of such information is his notes as “wa fî al-bâbi ‘an fulân/an fulân wa fulân...” along with mentioning the names of one or more companions. In such notes, al-Tirmidhî states that a hadith narrated by one companion through a certain chain was also transmitted through another companion/other companions. Therefore, the question of whether the transmissions of other companions and even whether there are other chains of transmission of that particular hadith attracts scholarly curiosity. On the other hand, it seems there is a need for scholarly research about the reason why al-Tirmidhî preferred a certain chain of transmission for the hadith about which he uses the phrase “wa fî al-bâbi ‘an fulân...”

* Doç. Dr. İ. Sabahattin Zaim Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hadis Anabilim Dalı, ORCID ID: 0000-0002-3787-2457; e-mail: mustafa.ozturk@izu.edu.tr

or whether other chains of transmission exist for the other hadiths mentioned in the same book or section about which he did not use that phrase. In this regard, the statistical aspect of this issue is also important for shawāhid purposes. There have also been studies done in the past and today related to authentication and evaluation of “wa fi al-bābi ‘an fulān...”. Therefore, our article is a survey about all aspects of this issue including its literature within the framework of “kitāb al’ilm-the book of knowledge”.

Keywords: Methodology of hadith, al-Tirmidhī, Sunan, shawāhid, saḥāba

Makalenin Geliş Tarihi: 19.09.2019; Makalenin Kabul Tarihi: 02.02.2020

Giriş

Tirmizî’nin (ö. 279/827), *Sünen’ine*¹ aldığı hadislerin pek çoğunun ardından hadis usûlü açısından bazı değerlendirmeler yaptığı malumdur. Mesela “Hâzâ hadîsun hasenun sahihun”² “Hâzâ hadîsun hasenun garîbun”³ “Hadîsu fulânin hadisun garîbun”⁴ “Hadîsu fulanin ahsen şey fi hazel-bâb ve asah”⁵ “Hadîsun meşhûrun min hadisi fulan”⁶ “Hâzâ hadîsun ğayru mahfûzin”⁷ “Hâzâ hadîsun ma’lûlün”⁸ gibi tabirler söz konusu değerlendirmelerdendir.⁹

- 1 *Sünenü’t-Tirmizî, Câmi’u’t-Tirmizî, Sahîhu’t-Tirmizî, el-Câmi’u’s-sahîh, el-Müsnedü’s-sahîh, el-Câmi’u’l-kebîr* gibi değişik adlarla kaynaklara geçmiş olan eser daha çok *Sünenü’t-Tirmizî* adıyla meşhur olmuştur. Sadece ahkâm hadislerini değil câmi’lerde bulunan diğer konulara dair hadisleri de ihtiva ettiği için *el-Câmi’u’s-sahîh* veya *Câmi’u’t-Tirmizî* ismi de kullanılmaktadır. Esere “sahih” denilmesinin sebebi, muhtemelen ihtiva ettiği hadislerin pek çoğunun sahih nitelikli olmasından kaynaklanır. (Bk. İsmail L. Çakan, “el-Câmi’u’s-Sahîh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 129). Ayrıca İbn Hayr el-İşbîlî’nin *Fehrese*’sinde geçen kayıta eserin tam adı şöyledir: *el-Câmi’u’l-muhtasar mine’s-süneni an Rasûlillâhi sallâlahu aleyhi ve sellem ve ma’rifetu’s-sahîhi ve’l-ma’lûli ve mâ’aleyhi’l-‘amel* (Bk. İbn Hayr el-İşbîlî, *Fehrese*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma’rûf - Mahmûd Beşşâr Avvâd (Tunus: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 2009), 156). Dolayısıyla bu isimlendirme eserin sıhhat ve zaaf açısından muhtevasına oldukça ışık tutmaktadır. Diğer taraftan Ebû Gudde, İbn Hayr el-İşbîlî’nin *Fehrese*’sindeki kayıt yanında, hicri beşinci ve altıncı asırdan kalan en eski yazma nüshalardaki kayıtları esas alarak Tirmizî’nin, eserini *Sünen* değil de, *Câmi* olarak isimlendirdiği kanaatindedir. Bk. Abdülfettâh Ebû Gudde, *Tahkîk isme’i’s-Sahîhayn ve’smi Câmi’i’t-Tirmizî* (Haleb: Mektebu’l-Metbû’âtî’l-İslâmiyye, 1993), 55.
- 2 Bk. Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *Sünenü’t-Tirmizî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), Buyû, 1.
- 3 Bk. Tirmizî, Buyû, 28.
- 4 Bk. Tirmizî, Cuma, 41.
- 5 Bk. Tirmizî, Tahâre, 6. Ayrıca “Hadîsu fulânin” tabirine yönelik yapılan detaylı değerlendirmeler için bk. Erdinç Ahatlı - Selvi Raif Murad, “Sünen-i Tirmizî’de ‘Hüve Hadîsü Fülân’ Kavramı Üzerine”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/35 (Haziran 2017): 1-26.
- 6 Bk. Tirmizî, Eti’me, 7.
- 7 Bk. Tirmizî, Salât, 35.
- 8 Bk. Tirmizî, Tahâre, 72.
- 9 Tirmizî’nin *Sünen*’inde bu türden 96 farklı terim ve ifadenin bulunduğu tespitler arasındadır. Bk. Adâb Mahmûd Hamş, *el-İmâm et-Tirmizî ve menhecuhu fî kitâbihi el-Câmi* (Amman: Dâru’l-feth, 1423/2003), 1: 225, 226.

Bunlardan dikkati çeken biri de, Tirmizî'nin bir veya birkaç sahâbiyi zikrederek "ve fi'l-bâbi an fulân/an fulân ve fulân..." şeklinde kaydettiği ifadelerdir. Tabiatıyla Tirmizî, bu tür kayıtlarla her hangi bir sahâbîden bizzat senediyle aktardığı bir hadisin başka sahâbî/sahâbîlerden de geldiğini belirtmektedir. Bu durumda diğer sahâbîlerin rivâyetlerinin muteber hadis kaynaklarına yansıyor yansımadağı, hatta aynı hadisin, Tirmizî'nin zikretmediği başka sahâbîlere nispetinin bulunup bulunmadığı okuyucuda ister istemez bir merak uyandırmaktadır. Ayrıca Tirmizî'nin "ve fi'l-bâbi an fulân/..." diye zikrettiği hadisin sahâbî zincirini tercih etme sebebi, dahası doğrudan makalemize konu olmasa da Tirmizî'nin aynı bölüm veya bâb içerisinde hakkında "ve fi'l-bâbi an fulân/..." ifadesini kullanmadığı rivâyetlerin başka sahâbî râvisinin var olup olmadığı bir başka merak konusudur. Bu noktada mesele, hem şevâhid açısından istatistikî boyutuyla, hem de Tirmizî'nin rivayet bilgisinin yakından müşahade edilmesi yönüyle önem arzeder.

Diğer taraftan geçmişte ve günümüzde "ve fi'l-bâbi an fulân/..." bağlamında bazı tahrir ve değerlendirme çalışmaları yapılmıştır. Binaenaleyh literatürün tanıtımı da dâhil, konuyla ilgili bir araştırmanın yapılması bizim de dikkatimizi çekmiş, makale bazında da olsa meseleyi ele almaya yönelmiş bulunmaktayız.

1. LİTERATÜR

Tespit edebildiğimiz kadarıyla konuyla ilgili çalışmaların, öncelikle Tirmizî'nin *Sünen*'i üzerine yapılan şerhlerde serdedildiği söylenebilir. Mesele İbn Seyyidünnâs (ö. 734/1334)¹⁰ tarafından *en-Nefhu's-şezî fî şerhi Câmi't-Tirmizî* isimli eserde bu durum görülmektedir.¹¹ Ancak şerh, baştan yani "Kitabu't-Tahâre"den itibaren "Kitâbu's-Salât"ın takriben yarısını kapsamaktadır. Dolayısıyla *en-Nefhu's-şezî'de* sadece ilgili kısma ait hadisler arasındaki, hakkında "ve fi'l-bâbi an fulân/..." ifadesi kullanılan rivâyetlerin kısmen tahrir ve değerlendirmesine yer verilmiştir. Ardından Zeynüddin el-İrâkî (ö. 806/1404), *Tekmiletü Şerhi't-Tirmizî* adıyla yaptığı fakat günümüze ulaştığı bilinmeyen eserinde *en-Nefhu's-şezî*'yi aynı minval üzere tamamlamaya çalışmış, ancak o da, "Kitâbu'l-Libâs"ın sonuna kadar şerh etmiştir.¹²

10 Muhaddis, fakih, edip ve tarihçi olan İbn Seyyidünnâs'ın kimlik bilgisi, Ebu'l-Feth Fethuddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Ya'merî'dir. 671/1273'de Kahire'de doğmuştur. Babası, dedesi ve kardeşleri Ebû Sa'd Muhammed ile Ebu'l-Kasım Muhammed de on birinci dedeleri Seyyidünnâs'a nispetle anılmaktaysa da İbn Seyyidünnâs diye daha çok Ebu'l-Feth meşhur olmuştur. Bk. M. Yaşar Kandemir, "İbn Seyyidünnâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20: 316.

11 İki baskısı mevcut olup baskı bilgileri şöyledir: **1)** Thk. Ahmed Ma'bed Abdülkerîm, 2 cilt, Riyad: Dâru'l-Âsime, 1409. **2)** Thk. Sâlih el-Lehhâm, 4 cilt, Riyad: Dâru's-Sumay'î, 2007/1428.

12 Bk. Ebu'l-Fazl Şihâbuddîn Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *el-Mu'cemu'l-müfehres ev Tecrîdü esanîdî'l-kütübi'l-meşhûre ve'l-eczâi'l-mensûre*, Thk. Muhammed Şekûr el-Meyâ-

Diğer bir çalışma ise, yine günümüze geldiği tespit edilemeyen ve İbn Hacer tarafından kaleme alınan *el-Lübâb fî ma yekûluhü't-Tirmizî ve fi'l-bâb* isimli eserdir.¹³ Ayrıca Mübârekfûrî'nin Tirmizî şerhi *Tuhfetü'l-ahvezî*'de, söz konusu hadislerin olabildiğince tahrirci yapılmış, zaman zaman da ulaşılamayan bazı sahâbîlerin rivâyetleri için “فَلْيُنْتَظَرُ مَنْ أَخْرَجَهُ” (Bu sahâbinin rivâyetini kimin tahrirci ettiği araştırılsın)” veya “فَلَمْ أَقِفْ عَلَيْهِ” (Bu sahâbinin rivâyetinin kaynağına ulaşamadım)” gibi notlar düşülmüştür.¹⁴

Muasır eserlere gelince, bunlardan biri, Muhammed Subhî b. Hasan Hal-lâk tarafından Mübârekfûrî'nin şerhindeki tahrirci ve atıfların *el-Lübâb fî tahrîci'l-Mübârekfûrî li kavli't-Tirmizî ve fi'l-bâb* ismiyle bir araya getirilen derlemedir. Yine Muhammed Subhî, *Lübbü'l-lübâb fî kavli't-Tirmizî ve fi'l-bâb* adıyla bir çalışma yaptığını söylemektedir.¹⁵ Bir diğer çalışma ise Hasan b. Muhammed Haydar el-Vâilî tarafından *Nüzhetü'l-elbâb fî kavli't-Tirmizî ve fi'l-bâb* ismiyle kaleme alınmıştır. Çalışma, ilgili rivâyetlerin kaynaklarını ve sıhatlerini detaylı bir şekilde tetkik etmekte, dolayısıyla diğer mesailere göre daha kapsamlı gözükmektedir.¹⁶ Ayrıca şunu da belirtelim ki, bu çalışmada “ve fi'l-bâbi an fulân/...” bağlamında şevâhid olarak bizzat kaydedilen hadis sayısı 4104 olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁷ Bununla birlikte Adâb Mahmûd Hamş, daha önceden yayımlanan “*el-İmâm et-Tirmizî ve menhecuhu fi'l-Câmi*” isimli -aslen doktora tezi olan- eserinde, işaret edilen toplam şevâhid sayısının 3881 olduğunu ifade etmektedir.¹⁸ İki tespit arasındaki fark, daha ziyade mükerreren mevcut olan sahâbe râvileri ve onların rivâyetlerinin sayımından kaynaklanmış olmalıdır. Konuyla ilgili muasır bir başka eser, Muhammed Habibullah Muhtâr tarafından kaleme alınan *Keşfu'n-nikâb ammâ yekûluhü't-Tirmizî ve fi'l-bâb*'dir. 1409/1989 yılında beş cilt halinde Karaçi'de basılmış olan eser,¹⁹ Tirmizî'nin *Sünen*'inin “Kitabu's-Salat”ının 071. bâbına kadar gelebilmiştir. Ayrıca müellifin vefatından yıllar sonra, 2018'de eserin

dînî (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1418/1998), 399. Ayrıca krş. Muhammed Subhî b. Hasan Hallak, *el-Lübâb fî tahrîci'l-Mübârekfûrî li kavli't-Tirmizî ve fi'l-bâb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî), 1419/1999, 1: 12.

13 Bu eserin isminin bazı lafız farklılıklarıyla da zikredildiği görülür. Bk. Hasan b. Muhammed Haydar el-Vâilî, *Nüzhetü'l-elbâb fî kavli't-Tirmizî ve fi'l-bâb* (Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1426/2006), 1: 7.

14 Bazı kullanımlar için bk. Ebu'l-Ala Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahîm el-Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî bi-şerhi Câmi't-Tirmizî* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1410/1990), 1: 136, 403, 411, 428, 2: 30, 185, 218, 368.

15 Bk. Muhammed Subhî, *el-Lübâb*, 1: 12.

16 Konuyla ilgili çalışmaların zikrine ve kısaca tanıtımına dair ayrıca bk. Muhammed Subhî, *el-Lübâb*, 1: 12, 13; Vâilî, *Nüzhetü'l-elbâb*, 1: 5-8.

17 İlgili hadisler çalışmada, müselsel olarak rakamlanmıştır. Son rakam için bk. Vâilî, *Nüzhetü'l-elbâb*, 6: 3573.

18 Adâb Mahmûd Hamş, *el-İmâm et-Tirmizî ve menhecuhu fî kitâbihi el-Câmi*, 1: 225, 226.

19 Bk. Muhyiddin Atiyye v.dğr., *Delilü müellefâti'l-hadîsi's-şerîfi'l-matbûa el-kadîme ve'l-hadîse* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1416/1995), 1: 297.

altıncı cildi basılmış, bu cildin takdim kısmında hakkında tanıtıcı bilgiler verilmiştir. Gerek altıncı cildin kısmî muhtevasından edindiğimiz malumattan, gerekse söz konusu tanıtıcı bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla bu çalışma diğer çalışmalardan farklı olarak Tirmizî'nin işaret ettiği sahâbe ravilerinin rivayetlerinin tahricini yaptığı gibi işaret etmediği sahâbe ravilerinin rivayetlerinin de tahricini yapmıştır. Üstelik aynı bâbda var ise mevkuf, maktu ve diğer bazı âsâr türü rivâyetlerin de tahricine yer vermiştir.²⁰ Ancak eserin basımı, henüz tamamlanmamış olduğu gibi ele aldığı rivayetlerin değerlendirilmesi de yukarıda bahsi geçen Haydar el-Vâili'ninki kadar kapsamlı ve detaylı değildir.

2. İLGİLİ RİVÂYETLER

Makalede, çerçeve olarak Tirmizî'nin *Sünen*'inin "Kitâbu'l-İlm"ini esas almış bulunmaktayız. Bölümde 50 kadar rivâyet mevcut olup bunlardan 10'unun sonunda "ve fi'l-bâbi an fulân/..." kaydı vardır. Binaenaleyh 10 rivâyet doğrudan araştırmamıza medar olacak niteliğe sahiptir.

Araştırma esnasında, ilgili sahâbîlere nispet edilen rivâyet/rivâyetlerin, öncelikle Kütüb-i Tis'a'nın (dokuz temel hadis kitabının) muhtevasına, ardından diğer belli başlı hadis kaynaklarına yansıyor yansımadığını hatta aynı hadisin Tirmizî'nin zikretmediği başka sahâbîlere nispetinin bulunup bulunmadığını tespit etmekteyiz. Bunun yanında bu rivâyetlerin sıhhat açısından tetkikini, mevcut değerlendirmeler üzerinden yapmaya çalışmaktayız. Burada haklı olarak, "her bir rivâyeti yeniden ele alıp özel bir tenkide tabi tutmak gerekli değil midir?" sorusu sorulabilir. Ancak her bir rivâyetin ele alınıp tenkit edilmesinin bir makalenin boyutlarını zorlayacağı aşikârdır. Kaldı ki makalemiz, birebir rivâyetlerin tenkidini değil, Tirmizî'nin "ve fi'l-bâbi an fulân/..." tabiri bağlamında, kaynaklara vukûfiyetinin görülmesi ve verdiği bilgilerin genel değerlendirilmesi yanında onun bu husustaki yöntemini anlamaya yardımcı olacak ipuçlarına ulaşmayı hedeflemektedir. Dolayısıyla bu amaçla aşağıda, öncelikle araştırmaya konu olan 10 rivâyet incelenecektir.

2.1. Birinci Hadis

حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ حُجْرٍ حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ جَعْفَرٍ حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ سَعِيدِ بْنِ أَبِي هِنْدٍ عَنْ أَبِيهِ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «مَنْ يُرِدِ اللَّهُ بِهِ خَيْرًا يُفَقِّهْهُ فِي الدِّينِ»

وَفِي الْبَابِ عَنْ عُمَرَ وَأَبِي هُرَيْرَةَ وَمُعَاوِيَةَ هَذَا حَدِيثٌ حَسَنٌ صَحِيحٌ

... İbn Abbâs (r.a)'dan rivâyete göre, Rasûlullah (s.a) şöyle buyurmuştur: "Allah kime hayır dilerse onu dinî konularda (bilgili ve) anlayışlı kılar."

20 Çalışma hakkında teorik ve pratik bilgi için bk. Muhammed Habibullah Muhtâr, *Keşfu'n-nikâb an ma yekuluhu't-Tirmizî ve fi'l-bâb*, (Karaçi: Meclisu'd-da'vâ ve't-tahkîki'l-İslâmî, 1439/1988), 6: 3-20.

Birinci bâbın tek hadisi olan bu rivâyeti Tirmizî, İbn Abbâs'a dayanan tarihiyle kaydetmiş ve hadisin Ömer, Ebû Hüreyre ve Muâviye'den de aktarıldığını belirtmiştir.

İbn Abbâs rivâyeti, ayrıca Dârimî ve Ahmed b. Hanbel yanında Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-kebîr*'inde geçmektedir.²¹ Hz. Ömer rivâyeti, Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-evsat*'ında kayıtlıdır.²² Ebû Hüreyre rivâyeti, İbn Mâce yanında Nesâî'nin, *es-Sünenü'l-kübrâ'sı*, Tahâvî'nin *Müşkil*'i, Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-evsat*'ı ve *el-Mu'cemu's-sağîr*'i, Kudâî'nin *Müsned*'i gibi eserlerde mevcuttur.²³ Muaviye rivâyeti ise Buhârî, Müslim, Dârimî, Mâlik ve Ahmed b. Hanbel yanında İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'i, Ebû Ya'lâ'nın *Müsned*'i, Tahâvî'nin *Müşkil*'i, İbn Hibbân'ın *Sahîh*'i, Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-kebîr*'i ve *el-Mu'cemu'l-evsat*'ı ile Kudâî'nin *Müsned*'i gibi kaynaklarda kaydedilmektedir.²⁴ Diğer taraftan söz konusu rivâyet, Tirmizî'nin zikrettiği sahâbiler dışında Abdullah b. Mes'ûd'a da nispet edilmiştir.²⁵

- 21 Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman ed-Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), "Mukaddime", 24, Rikak,1; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsnedü Ahmed b. Hanbel* (İstanbul: Çağrı Yayınları 1413/1992), 1: 306; Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, Thk. Hamdi Abdülmecid es-Silefî (Kahire: Mektebetü İbn Teymiye, ts.), 10: 323.
- 22 Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, Thk. Târik b. Ivazullah - Abdülmuhsin b. İbrahim el-Huseynî (Kahire: Dâru'l-Haremeyn, 1415/1995), 3: 322.
- 23 Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvîni, *Sünenü İbn Mâce* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), "Mukaddime", 17; Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, Thk. Hasan Abdülmün'im Şelebî (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1421/2001), 5: 358; Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsar*, Thk. Şuayb el-Arnaud (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1415/1994), 4: 392; Taberânî, *Evsat*, 5: 319; A.mlf., *er-Ravzü'd-dânî ile'l-Mu'cemi's-sağîr li't-Taberânî*, Thk. Muhammed Şekûr Mahmûd (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1405/1985), 2:76, 77; Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme b. Ca'fer el-Kudâî, *Müsnedü's-Şihâb*, Thk. Hamdî Abdülmecid es-Silefî (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1405/1985), 1: 224.
- 24 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), "İlim", 13; "Humus", 6; "İtisâm", 10; Ebu'l-Huseyn Müslim b. el-Hacâc el-Kuşeyrî en-Nisabûrî, *Sahîhu Müslim* (İstanbul: Çağrı Yayınları 1413/1992), "Zekât", 98, 100; "İmâre", 175; Dârimî, "Mukaddime", 24; Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh, *el-Muvatta'* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), "Kader", 8; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4: 92, 95, 96, 98, 99, 101; Ebû Bekir Abdillâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe, *el-Kitâbu'l-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsar*, Thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Beyrut: Mektebetü'r-rüşd, 1409/1989), 6: 240; Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Alî b. el-Müsenâ et-Temîmî, *Müsnedü Ebî Ya'lâ*, Thk. Hüseyin Selîm Esed (Dimâşk: Dâru'l-me'mûn, 1404/1984), 13: 371; Tahâvî, *Müşkil*, 4: 387-391; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân* (Alâuddîn Ali b. Belbân el-Fârisî tertibi), Thk. Şuayb el-Arnaud (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1408/1988), 1: 291, 2: 8, 8: 193, 194; Taberânî, *Kebîr*, 19: 321, 329, 330, 339, 340, 341, 344; *Evsat*, 2: 117, 7: 42, 8: 58, 273; Kudâî, *Müsned*, 1: 225, 2: 95.
- 25 Bk. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 6: 240; Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdilhâlık el-Bezzâr, *el-Bahru'z-zehâr (el-Müsned)*, Thk. Mahfûz er-Rahman (Medine: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, 1429/2009), 5:117; Ebu'l-Hasen Nuruddîn Ali b. Ebî Bekir el-Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid ve menbeu'l-fevâid*, Thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî (Cidde: Darü'l-Minhac, 2015/1436), 2: 19.

Genel olarak bir değerlendirme yapıldığında, Ebû Hüreyre ve Ömer rivâyetlerinin hemen hepsinde ihtilaf ve problemlerin var olduğu görülür.²⁶ Tirmizî'nin atıfta bulunmadığı Abdullah b. Mes'ûd rivâyetinin râvileri "muvessekûn"²⁷ diye nitelense de bir kısmının bazı problemlere sahip olduğu anlaşılmaktadır.²⁸ İbn Abbâs rivâyeti, diğer tariklerini de muhtemelen dikkate alan Tirmizî'nin yaptığı genel değerlendirmeye göre "hasen sahihtir."

Hâsılı, Muâviye rivâyeti, Sahîhayn'de bulunması yönüyle ve kaynaklara yansımaları bakımından daha tercihe şayan gözükmektedir. Dolayısıyla Tirmizî'nin, buradaki hadisi Muâviye'ye dayanan tariklerle değil de, İbn Abbâs'a dayanan tariklerle kaydetmiş olmasının muhtemel sebepleri üzerinde düşünmek gerekir.

2.2. İkinci Hadis

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ بَدِيلٍ بْنُ قُرَيْشٍ الْيَامِيُّ الْكُوفِيُّ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ نُمَيْرٍ عَنْ عُمَارَةَ بْنِ زَادَانَ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحَكَمِ عَنْ عَطَاءٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَنْ سُئِلَ عَنْ عِلْمٍ عَلِمَهُ ثُمَّ كَتَمَهُ أَلْجِمَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ بِلِجَامٍ مِنْ نَارٍ.»
 وَفِي الْبَابِ عَنْ جَابِرٍ وَعَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو.
 حَدِيثُ أَبِي هُرَيْرَةَ حَدِيثٌ حَسَنٌ.

... Ebû Hüreyre (r.a)'den rivâyete göre Rasûlullah (s.a) şöyle buyurmuştur: "Bir kimseye bildiği bir bilgi sorulur da o da onu gizlerse (gerekeni söylemez ise) kıyamet günü o kimseye ateşten bir gem vurulur."

Üçüncü bâbın tek hadisi olan bu rivâyeti Tirmizî, Ebû Hüreyre'den nakletmiş ve hadisin Câbir ve Abdullah b. Amr tarikiyle de aktarıldığını ifade etmiştir.

Ebû Hüreyre rivâyeti ayrıca Ebû Dâvûd, İbn Mâce ve Ahmed b. Hanbel yanında, İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'i, Bezzâr ve Ebû Ya'lâ'nın *Müsned*'leri, İbn Hibbân'ın *Sahîh*'i, Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-evsat*'ı ve *el-Mu'cemu's-Sağîr*'i, Hâkim'in *Müstedrek*'i ve Kudâî'nin *Müsned*'i gibi kaynaklarda geçmektedir.²⁹ Câbir rivâyeti farklı lafızlar ve farklı bir bağlamla İbn Mâce'de ve Taberânî'nin

26 Değerlendirme için bk. Vâilî, *Nüzhetü'l-elbâb*, 6: 3313, 3314.

27 Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid*, 2: 20.

28 Değerlendirme için bk. Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid*, 2: 20 (Dipnot, 1).

29 Ebû Dâvûd Süleymân b. Eş'âs es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), "İlim", 9; İbn Mâce, "Mukaddime", 24; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 263, 305, 495; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5: 315, 316; Bezzâr, *Müsned*, 16: 181, 183; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 4: 458, 11: 268; İbn Hibbân, *Sahîh*, 1: 297, 298; Taberânî, *Evsat*, 2: 382, 3: 335, 4: 29, 5: 108, 7: 293; *Sağîr*, 1: 112, 198, 275; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek ala's-Sahîhâyn*, Thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ, 2. Baskı (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1422/2002), 1: 181, 182; Kudâî, *Müsned*, 1: 266; Ebû Bekir Ahmed b. el-Huseyn el-Beyhakî, *el-Câmi li suabi'l-îmân*, Thk. Abdülalî Abdülhamîd-Muhtâr Ahmed (Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1423/2003), 3: 252, 253.

el-Evsat'ında kaydedilmektedir.³⁰ Abdullah b. Amr rivâyeti ise İbn Hibbân'ın *Sahîh*'i,³¹ Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-kebîr*'i³² ve *el-Mu'cemu'l-evsat*'i³³ gibi eserlerde yer almaktadır.³⁴ Diğer taraftan Tirmizî'nin yer vermediği Enes b. Mâlik'e,³⁵ İbn Ömer'e³⁶ ve Talk b. Ali'ye³⁷ dayanan başka sahâbîlere ait rivâyetler de bulunmaktadır. Ancak gerek sıhhat açısından, gerekse kaynaklara daha fazla yansımaları bakımından Ebû Hüreyre'ye dayanan rivâyetler dikkati çekmektedir. Nitekim Tirmizî de öncelikle Ebû Hüreyre rivâyetini tercih etmiş bulunmaktadır.

2.3. Üçüncü Hadis

حَدَّثَنَا هَارُونُ بْنُ إِسْحَاقَ الْهَمْدَانِيُّ حَدَّثَنَا عَبْدَةُ بْنُ سُلَيْمَانَ عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو بْنِ الْعَاصِ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنَّ اللَّهَ لَا يَقْبِضُ الْعِلْمَ أَنْتِرَاعًا يَنْتَرَعُهُ مِنَ النَّاسِ وَلَكِنْ يَقْبِضُ الْعِلْمَ بِقَبْضِ الْعُلَمَاءِ حَتَّى إِذَا لَمْ يَتْرُكْ عَالِمًا اتَّخَذَ النَّاسُ رُءُوسًا جُهَالًا فَاسْتَلُّوا فَافْتَوُوا بِغَيْرِ عِلْمٍ فَضَلُّوا وَأَضَلُّوا.»

وَفِي الْبَابِ عَنْ عَائِشَةَ وَزِيَادِ بْنِ لَبِيدٍ.

قال أبو عيسى هذا حديث حسن صحيح

... Abdullah b. Amr b. el-As (r.a)'dan rivâyete göre, Rasûlullah (s.a) şöyle buyurmuştur: *"Allah Teâlâ, ilmi insanlardan çekip alacak değildir. Fakat ilmi, ulemayı ortadan kaldırmak suretiyle çekip alacaktır. Sonuçta, hiçbir âlim kalmayacak da, insanlar cahil bilgisiz kimseleri kendilerine lider ve kurtarıcı seçecekler ve onlara dinî ve ilmî meseleler soracaklar, onlar da cahilce fetva vererek hem kendileri sapıtmış hem de başkalarını sapıtmış olacaklardır."*

Beşinci bâbın ilk hadisi olan bu rivâyeti Tirmizî, Abdullah b. Amr b. el-Âs'a dayanan senediyle nakletmiş ve hadisin Âişe ve Ziyâd b. Lebîd tarikiyle de aktarıldığını belirtmiştir.

Hadisin Abdullah b. Amr rivâyeti ayrıca Buhârî, Müslim, İbn Mâce, Dârimî ve Ahmed b. Hanbel'de de geçmektedir.³⁸ Hz. Âişe'ye nispet edilen rivâyetler, Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-evsat*'ı ile Tahâvî'nin *Müşkil*'inde bulunmaktadır.³⁹ Ziyâd b. Lebîd rivâyeti ise aslında aynı lafız ve muhtevaya uygun olmayan fakat kutsal kitaplarıyla amel etmeyen hıristiyan ve yahûdîler bağlamında

30 İbn Mâce, "Mukaddime", 24; Taberânî, *Evsat*, 1: 136.

31 İbn Hibbân, *Sahîh*, 1: 298.

32 Taberânî, *Kebîr*, 14: 32.

33 Taberânî, *Evsat*, 5: 186.

34 Câbir ve Abdullah b. Amr rivâyetlerinin değerlendirmesi için bk. Vâilî, *Nüzhetü'l-elbâb*, 6: 3313, 3314.

35 İbn Mâce, "Mukaddime", 24; Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1409/1988), 2: 355.

36 Taberânî, *Evsat*, 4: 183.

37 Taberânî, *Kebîr*, 8: 401; Kudâî, *Müsned*, 1: 267.

38 Buhârî, "İlim", 34; Müslim, "İlim", 13; İbn Mâce, "Mukaddime", 8; Dârimî, "Mukaddime", 26; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 165, 190.

39 Tahâvî, *Müşkil*, 1: 283; Taberânî, *Evsat*, 6: 277.

benzer içeriğe sahiptir. Tirmizî, bu bâbda ilk hadisin hemen ardından Ziyâd hadisini Ebu'd-Derdâ vasıtasıyla nakleder. Diğer taraftan aynı rivâyetin sadece Ziyâd b. Lebîd'e nispeti İbn Mâce, Dârimî ve Ahmed b. Hanbel'de görülmektedir.⁴⁰ Bununla birlikte, Abdullah b. Amr rivâyetine lafzen ve manen benzerlik arzeden hadis, bazı eserlerde Tirmizî'nin zikretmediği Ebû Hüreyre'ye de nispet edilmektedir.⁴¹

Netice itibariyle konuyla ilgili rivâyet, en meşhur ve en sahih haliyle ancak Abdullah b. Amr'a nispetle kaynaklara yansımış gözükmektedir. Nitekim Tirmizî de öncelikle Abdullah b. Amr rivâyetini tercih etmiş bulunmaktadır.

2.4. Dördüncü Hadis

حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ نَصْرِ بْنِ عَلِيٍّ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبَّادِ الْهِنَائِيِّ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ الْمُبَارَكِ عَنْ أَبِي ثَوْبِ السَّخْتِيَانِيِّ عَنْ خَالِدِ بْنِ دُرَيْكٍ عَنْ ابْنِ عُمَرَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «مَنْ تَعَلَّمَ عِلْمًا لِيُغَيِّرَ اللَّهُ أَوْ أَرَادَ بِهِ غَيْرَ اللَّهِ فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ.»
وَفِي الْبَابِ عَنْ جَابِرٍ.

هَذَا حَدِيثٌ حَسَنٌ غَرِيبٌ لَا نَعْرِفُهُ مِنْ حَدِيثِ أَبِي ثَوْبٍ إِلَّا مِنْ هَذَا الْوَجْهِ.

... İbn Ömer (r.a)'den rivâyete göre Rasûlullah (s.a) şöyle buyurmuştur: *"İlmi, Allah rızasından başka maksatla öğrenen veya ilimle Allah rızasından başka şeyleri isteyen kişi cehennemdeki yerine hazırlansın."*

Altıncı bâbın ikinci ve son hadisi olan bu rivâyeti, Tirmizî İbn Ömer'e dayanan senediyle nakletmiş ve hadisin Câbir b. Abdillâh tarikiyle de aktarıldığını ifade etmiştir. İbn Ömer rivâyeti, İbn Mâce'de baş kısmında مَنْ تَعَلَّمَ عِلْمًا yerine مَنْ تَعَلَّمَ عِلْمًا şeklinde küçük bir lafız değişikliğiyle⁴² ve ayrıca aynı lafızlarla Nesâî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında bulunmaktadır.⁴³ Tirmizî, hadisin sonunda ifade ettiği üzere İbn Ömer hadisini "hasen garîb" olarak nitelemiştir. Elbânî, bu hadisi zayıf olarak değerlendirmiştir.⁴⁴ Çünkü Hâlid b. Düreyk İbn Ömer'e mülaki olmamış dolayısıyla ondan hadis işitmemiştir.⁴⁵

Câbir rivâyeti ise aynı lafızlarla ve aynı muhtevayla değil de farklı lafızlarla ve benzer muhtevayla bazı kaynaklarda şöyle kaydedilmektedir:

عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «لَا تَعَلَّمُوا الْعِلْمَ لِثَبَاهُوا بِهِ الْعُلَمَاءَ وَلَا لِثَمَارُوا بِهِ السُّفَهَاءَ وَلَا تَحَيَّرُوا بِهِ الْمَجَالِسَ فَمَنْ فَعَلَ ذَلِكَ فَالْتَأَرْ النَّارَ.»

40 İbn Mâce, "Fiten", 26; Dârimî, "Mukaddime", 29; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4: 160, 418, 419.

41 Taberânî, *Evsat*, 6: 277; Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid*, 2: 396, 397.

42 İbn Mâce, *Mukaddime*, 23.

43 Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5: 392.

44 Ebû Abdîrrahman Muhammed Nâsıruddîn Elbânî, *Zaifu Süneni't-Tirmizî* (Riyad: Mektebetü'l-meârif, 1420/2000), 272.

45 Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, Thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1382/1963), 1: 630.

«Ne âlimlere karşı övünmek, ne cahillerle münakaşa etmek ve ne de meclislerin seçkin köşelerinde yer almak için ilim tahsil etmeyiniz. Kim böyle yaparsa yeri ateştir.»⁴⁶

Diğer taraftan bu rivâyet, son cümlesiyle biraz lafız farklılığı arzeden ifadelerle, Câbir dışında İbn Ömer ve Huzeyfe vasıtasıyla da nakledilmiştir.⁴⁷

Hâsılı, Tirmizî, İbn Ömer rivâyeti olarak zikrettiği hadisi “ve fi'l-bâbi an Câbir” kaydıyla noktalasa da, İbn Ömer hadisine ait birebir benzer rivâyetin Câbir ya da başka bir sahâbîye nispetle kaynaklara yansımadağı anlaşılacaktır. Ancak anlaşıldığı üzere İbn Ömer, Câbir ve Huzeyfe rivâyetlerinde verilen mesaj aynı içeriğe sahiptir.

2.5. Beşinci Hadis

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ غَيْلَانَ حَدَّثَنَا أَبُو دَاوُدَ أَخْبَرَنَا شُعْبَةُ أَخْبَرَنَا عُمَرُ بْنُ سُلَيْمَانَ مِنْ وَلَدِ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ قَالَ: سَمِعْتُ عَبْدَ الرَّحْمَنِ بْنَ أَبَانَ بْنِ عُثْمَانَ يُحَدِّثُ عَنْ أَبِيهِ قَالَ: خَرَجَ زَيْدُ بْنُ ثَابِتٍ مِنْ عِنْدِ مَرْوَانَ نِصْفَ النَّهَارِ قُلْنَا: مَا بَعَثَ إِلَيْهِ هَذِهِ السَّاعَةَ إِلَّا لِشَيْءٍ يَسْأَلُهُ عَنْهُ، فَقُمْنَا فَسَأَلْنَاهُ، فَقَالَ: نَعَمْ، سَأَلْنَا عَنْ أَشْيَاءَ سَمِعْنَا مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «نَضَرَ اللَّهُ أَمْرًا سَمِعَ مِنَّا حَدِيثًا فَحَفِظَهُ حَتَّى يُبَلِّغَهُ غَيْرَهُ، فَرُبَّ حَامِلٍ فَفَهُ إِلَى مَنْ هُوَ أَفْقَهُ مِنْهُ وَرُبَّ حَامِلٍ فَفَهُ لَيْسَ بِفَقِيهِ.»

وَفِي الْبَابِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ وَمُعَاذِ بْنِ جَبَلٍ وَجُبَيْرِ بْنِ مُطْعِمٍ وَأَبِي الدَّرْدَاءِ وَأَنَسِ.

حَدِيثُ زَيْدِ بْنِ ثَابِتٍ حَدِيثٌ حَسَنٌ.

... Ebân b. Osman'dan rivâyet edildiğine göre o, şöyle demiştir: “Zeyd b. Sâbit günün ortasında Mervân'ın yanından çıktı. Biz “Bu saatte onu kendisine bir şey sormak için çağırıştır” dedik ardından durumu kendisine sorduk da “Evet” dedi ve şöyle devam etti: Mervân Hz. Peygamber'den işittiğim şeylerden sordu. Ben Hz. Peygamber'i şöyle buyururken işitmişim: “Bizden bir hadis işiten ve onu hafızasında tutarak başkasına aktaran kişinin Allah yüzünü ağartsın. Nice ilim sahibi kişiler vardır ki, bazen onu kendisinden daha anlayışlı birisine aktarabilir. Pek çok ilim sahibi kimse de ince anlayışlı değildir.”

Yedinci bâbın ilk hadisi olan bu rivâyeti Tirmizî, Zeyd b. Sâbit'e dayanan senediyle nakletmiş ve hadisin Abdullah b. Mes'ûd, Muâz b. Cebel, Cübeyr b. Mut'im, Ebu'd-Derdâ ve Enes tarikleriyle de aktarıldığını ifade etmiştir.

Zeyd b. Sâbit rivâyeti, Ebû Dâvûd, İbn Mâce, Dârimî ve Ahmed b. Hanbel yanında Bezzâr'ın *Müsned*'i, Nesâî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sı, Tahâvî'nin *Müşkil*'i, İbn Hibbân'ın *Sahîh*'i, Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-kebîr*'i ve Beyhakî'nin *Şuabu'l-imân*'ı gibi eserlerde geçmektedir.⁴⁸ Abdullah b. Mes'ûd rivâyeti, yu-

46 İbn Mâce, “Mukaddime”, 23; İbn Hibbân, *Sahîh*, 1: 278, 279; Hâkim, *Müstedrek*, 1: 161; Beyhakî, *Şuab*, 3: 269.

47 İbn Mâce, “Mukaddime”, 23.

48 Ebû Dâvûd, “İlim”, 10; İbn Mâce, “Mukaddime”, 18; Dârimî, “Mukaddime”, 24; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5: 183; Bezzâr, *Müsned*, 5: 382, 385; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5: 363; Tahâvî, *Müşkil*, 4: 282; İbn Hibbân, *Sahîh*, 2: 455; Taberânî, *Kebîr*, 5: 143; Beyhakî, *Şuab*, 3: 247.

karıda kaydettiğimiz Zeyd b. Sâbit rivâyetinin ardından Tirmizî tarafından aynı bâb içerisinde iki ayrı senedle verilmiş, ayrıca İbn Mâce ve Ahmed b. Hanbel yanında Ebû Ya'lâ'nın *Müsned*'i, İbn Hibbân'ın *Sahîh*'i ve Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-evsat*'ı gibi kaynaklarda zikredilmiştir.⁴⁹ Muaz b. Cebel rivâyeti, Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-kebîr*'inde ve *el-Mu'cemu'l-evsat*'ında görülmektedir.⁵⁰ Cübeyr b. Mut'im rivâyeti ise İbn Mâce, Dârimî ve Ahmed b. Hanbel yanında Bezzâr'ın *Müsned*'i, Tahâvî'nin *Müşkil*'i ve Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-kebîr*'inde kaydedilmiştir.⁵¹ Ebu'd-Derdâ rivâyeti Dârimî'de,⁵² Enes rivâyeti ise, İbn Mâce ve Ahmed b. Hanbel ile birlikte Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-evsat*'ında mevcuttur.⁵³ Diğer taraftan hadis, Tirmizî'nin işaret etmediği İbn Ömer,⁵⁴ Ebû Saîd el-Hudrî,⁵⁵ Numan b. Beşîr⁵⁶ ve Ebû Kursâfe⁵⁷ gibi sahâbîlerden de rivâyet edilmiştir. Ayrıca rivâyetin, tariklerine göre bazen müstakillen bazen de bir kısım ilavelerle ve her hâlükârda bazen de muhtelif lafızlarla birlikte nakledildiği görülmektedir.

Bütün bu sahâbîlere uzanan tarikler arasında genel bir değerlendirme yapıldığında, Zeyd b. Sâbit rivâyetinin hem kaynaklara yansımaları yönüyle, hem de sıhhat açısından diğerlerine nazaran daha tercihe şayan olduğu söylenebilir.⁵⁸ Nitekim Tirmizî de öncelikle Zeyd b. Sâbit rivâyetini tercih etmiştir.

2.6. Altıncı Hadis

حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ مُوسَى الْفَزَارِيُّ ابْنُ بِنْتِ السُّدِّيِّ حَدَّثَنَا شَرِيكُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ مَنْصُورِ بْنِ الْمُعْتَمِرِ عَنْ رَبِيعِ بْنِ جَرَّاشٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَا تَكْذِبُوا عَلَيَّ فَإِنَّهُ مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ يَلِجُ فِي النَّارِ.»

وَفِي الْبَابِ عَنْ أَبِي بَكْرٍ وَعُمَرَ وَعُثْمَانَ وَالزُّبَيْرِ وَسَعِيدِ بْنِ زَيْدٍ وَعَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو وَأَنَسٍ وَجَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ

49 Tirmizî, "İlim", 7; İbn Mâce, "Mukaddime", 18; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1: 436; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 9: 62, 198; İbn Hibbân, *Sahîh*, 1: 268, 272; Taberânî, *Evsat*, 5: 233.

50 Taberânî, *Kebîr*, 20: 82; a.mlf., *Evsat*, 7: 37.

51 İbn Mâce, "Menâsik", 76; Dârimî, "Mukaddime", 24; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4: 80, 82; Taberânî, *Kebîr*, 2: 126, 127.

52 Dârimî, "Mukaddime", 24.

53 İbn Mâce, "Mukaddime", 18; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3: 225; Taberânî, *Evsat*, 9: 170.

54 Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *Müsnedü's-Şâmiyyîn*, Thk. Hamdi Abdülmeccid es-Silefi (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1409/1989), 1: 292.

55 Taberânî, *Müsnedü's-Şâmiyyîn*, 2: 260.

56 Taberânî, *Kebîr*, 21: 91.

57 Taberânî, *Evsat*, 3: 256

58 Zeyd b. Sâbit rivâyeti, yukarıda kaydettiğimiz gibi Tirmizî tarafından hasen olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca isnadının sahih olduğuna dair bir değerlendirme için bk. Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, Thk. Şuayb el-Arnaud v.dğr. (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1413/1993), 34: 467 (Dipnot, 1). İbn Mes'ûd, Muaz, Cübeyr b. Mut'im, Ebu'd-Derdâ ve Enes rivâyetlerinin senedlerindeki problemlere dair bk. Vâilî, *Nüzhetü'l-elbâb*, 6: 3324-3327. Ayrıca Tirmizî'nin işaret etmediği, İbn Ömer, Ebû Saîd el-Hudrî, Numan b. Beşîr ve Ebû Kursâfe gibi sahâbîlere nispet edilen rivâyetler hakkındaki değerlendirmeler için bk. Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid*, 2: 87, 90-93.

وَأَبِي سَعِيدٍ وَعَمْرُو بْنُ عَبْسَةَ وَعُقْبَةَ بْنَ عَامِرٍ وَمُعَاوِيَةَ وَبُرَيْدَةَ وَأَبِي مُوسَى وَأَبِي أَمَامَةَ وَعَبْدَ اللَّهِ بْنَ عُمَرَ
وَالْمُنْفَعِ وَأَوْسِ التَّقْفِيِّ.
حَدِيثٌ عَلَيَّ حَدِيثٌ حَسَنٌ صَحِيحٌ.

... Ali b. Ebî Tâlib (r.a)'den rivâyete göre Rasûlullah (s.a) şöyle buyurmuştur: *"Benim söylemediğim bir sözü bana nispet etmeyin! Kim bana yalan isnad ederse Cehenneme girsin!"*

Sekizinci bâbın ikinci hadisi olan bu rivâyeti, Tirmizî Ali b. Ebî Tâlib'e dayanan senediyle nakletmiş ve hadisin Ebû Bekir, Ömer, Osman, Zübeyr, Saîd b. Zeyd, Abdullah b. Amr, Enes, Câbir, İbn Abbâs, Ebû Saîd, Amr b. Abese, Ukbe b. Âmir, Muâviye, Büreyde, Ebû Mûsa, Ebû Ümâme, Abdullah b. Ömer, el-Münka' ve Evs es-Sakafî tarikleriyle de aktarıldığını belirtmiştir.

Tirmizî'nin Hz. Ali'ye nispetle öncelikle kaydettiği bu hadis, ayrıca Buhârî, Müslim, İbn Mâce, Ahmed b. Hanbel ve diğer birçok musannifin eserinde geçmektedir.⁵⁹ Ancak kaynaklarda aynı lafızlarla, Hz. Ali dışında başka sahâbîlere nispet edilen bir rivâyet görülmemektedir. Yukarıda ismi geçen ashaba nispet edilen rivâyetler, muhteva olarak benzerlik arz etse de lafzen veya yakın lafızlarla aynı hadis değildir. Daha ziyade *مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ* hadisi formunda veya bu forma benzerlik arz eden rivâyetlerdir.⁶⁰

2.7. Yedinci Hadis

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ مَهْدِيٍّ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ عَنْ حَبِيبِ بْنِ أَبِي ثَابِتٍ عَنْ مَيْمُونِ بْنِ أَبِي شَيْبَةَ عَنْ الْمُغِيرَةَ بْنِ شُعْبَةَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «مَنْ حَدَّثَ عَنِّي حَدِيثًا وَهُوَ يَرَى أَنَّهُ كَذِبٌ فَهُوَ أَحَدُ الْكَاذِبِينَ.»
وَفِي الْبَابِ عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ وَسَمُرَةَ.
هَذَا حَدِيثٌ حَسَنٌ صَحِيحٌ.

... Muğîre b. Şu'be (r.a)'den rivâyete göre Rasûlullah (s.a) şöyle buyurmuştur: *"Kim yalan olduğunu bildiği halde benden bir hadis aktarırsa kendisi de yalancılardan biridir."*

Dokuzuncu bâbın tek hadisi olan bu rivâyeti, Tirmizî Muğîre b. Şu'be'ye dayanan senediyle nakletmiş, hadisin Hz. Ali ve Semüre tarikleriyle de aktarıldığını ifade etmiştir.

59 Buhârî, "İlim", 38; Müslim, "Mukaddime", 1; İbn Mâce, "Mukaddime", 4; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1: 83, 150, 123; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5: 295; Bezzâr, *Müsned*, 3: 115; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5: 393; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 1: 394, 461; Tahâvî, *Müşkil*, 1: 355; Beyhakî, *Şuab*, 6: 468.

60 İlgili sahâbîlere nispetle nakledilen rivâyetleri bir arada görmek için bk. Vâilî, *Nüzhetü'l-elbâb*, 6: 3327-3345. Ayrıca "Men kezebe.." hadisinin rivayet ağı için bk. Bekir Kuzudüşli, "Men Kezebe Aleyye... Hadisi ve Lâfzen Mütevatir Meselesi", *Marife* 7/1 (Bahar 2007): 137-166.

Tirmizî'nin Muğîre b. Şu'be'ye nispetle öncelikle kaydettiği bu hadis, Müslim'in *Sahîh*'inin Mukaddimesi, İbn Mâce ve Ahmed b. Hanbel yanında İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'i ve Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-kebîr*'inde de geçmektedir.⁶¹

Hız. Ali rivâyeti ise İbn Mâce ve Ahmed b. Hanbel'de ayrıca İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'i ve Bezzâr'ın *Müsned*'i ile Tahâvî'nin *Müşkil*'inde mevcuttur.⁶² Semüre rivâyetine gelince, Müslim'in *Sahih*'inin mukaddimesi, İbn Mâce ve Ahmed b. Hanbel yanında İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'i, Bezzâr'ın *Müsned*'i, İbn Hibbân'ın *Sahîh*'i ve Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-kebîr*'inde kaydedilmiştir.⁶³

Tirmizî'nin öncelikle hadisi kendisine dayandırdığı Muğîre b. Şu'be rivâyeti, hakkında bazı irsâl/inkita tereddütleri izhar edilse de, sahih olarak değerlendirilmiştir.⁶⁴

Hız. Ali ve Semüre tariklerine gelince, bunlara yönelik bir takım problemlere dikkat çekilmekle birlikte sened bakımından sahih olduğunu belirten değerlendirmelere de yer verilmiştir.⁶⁵

Bunun yanında Tirmizî de rivâyetin sonuna, genel bir ifadeyle "hasen sahih" kaydını düşmüştür. Öte yandan her bir sahâbîye yani Muğîre, Ali ve Semüre'ye nispet edilen zincirlerle hadisin kaynaklara yansımış olmasında, birinin diğerine karşı bariz bir üstünlük gözükmemektedir.

2.8. Sekizinci Hadis

حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ حَدَّثَنَا اللَّيْثُ عَنْ الْحَلِيلِ بْنِ مُرَّةَ عَنْ يَحْيَى بْنِ أَبِي صَالِحٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: كَانَ رَجُلٌ مِّنَ الْأَنْصَارِ يَجْلِسُ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَيَسْمَعُ مِنَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْحَدِيثَ فَيُعْجِبُهُ

61 Müslim, "Mukaddime", 1; İbn Mâce, "Mukaddime", 5; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4: 255; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5: 237; Taberânî, *Kebîr*, 20: 422, 423.

62 İbn Mâce, "Mukaddime", 5; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1: 112; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5: 237; Bezzâr, *Müsned*, 2: 225; Tahâvî, *Müşkil*, 1: 373.

63 Müslim, "Mukaddime", İbn Mâce, "Mukaddime", 5. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5: 237; Bezzâr, *Müsned*, 10: 396; İbn Hibbân, *Sahîh*, 1: 213; Taberânî, *Kebîr*, 7: 180.

64 Meymûn b. Ebî Şebîb'in Muğîre'den hadis işitmediğine dair bazı tereddütler izhar edilse de, hadisin sahih olduğunu belirten değerlendirme için bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned* (Thk. Şuayb el-Arnâvud v.dğr.), 30: 121, 122 (Dipnot, 1), 175 (Dipnot, 1). Meymûn b. Ebî Şebîb'in Muğîre'den doğrudan hadis rivâyet ettiğine işaret eden ifadeler için ayrıca bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, Nşr. Muhammed Abdulmuîd Han (Haydarâbâd: Dâiretü'l-meârif el-Osmaniyye, ts.), 7: 338. Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ebî Hâtim Muhammed er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1371/1952), 8: 234. Hız. Ali ve Semüre rivâyetlerine yönelik bazı ihtilaf ve problemler için bk. Vâilî, *Nüzhetü'l-elbâb*, 6: 3345-3346. Ayrıca her iki sahâbînin rivâyetlerinin isnadlarının sahih olduğuna ifade eden beyanlar için bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned* (Thk. Şuayb el-Arnâvud v.dğr.), 2: 235, 236 (Dipnot, 3), 33: 333 (Dipnot, 1).

65 Hız. Ali ve Semüre rivâyetlerine yönelik bazı ihtilaf ve problemler için bk. Vâilî, *Nüzhetü'l-elbâb*, 6: 3345-3346. Ayrıca her iki sahâbînin rivâyetlerinin isnadlarının sahih olduğuna belirten beyanlar için bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned* (Thk. Şuayb el-Arnâvud v.dğr.), 2: 235 (Dipnot, 3), 33: 333 (Dipnot, 1).

وَلَا يَحْفَظُهُ، فَشَكَا ذَلِكَ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنِّي أَسْمَعُ مِنْكَ الْحَدِيثَ فَيُعْجِبُنِي وَلَا أَحْفَظُهُ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «اسْتَعْنِ بِيَمِينِكَ»، وَأَوْمَأَ بِيَدِهِ لِلْحَطِّ. وَفِي الْبَابِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو.

هَذَا حَدِيثٌ إِسْنَادُهُ لَيْسَ بِذَلِكَ الْقَائِمِ وَسَمِعْتُ مُحَمَّدَ بْنَ إِسْمَاعِيلَ يَقُولُ: الْحَلِيلُ بْنُ مُرَّةٍ مُنْكَرُ الْحَدِيثِ. ... Ebû Hüreyre (r.a)'den rivâyete göre Ensâr'dan bir adam Hz. Peygamber'in yanında oturur, ondan hadislerini dinler, hoşuna gider fakat ezberleyemezdi. Bu durumu Hz. Peygamber'e şöyle arzetti:

“- Yâ Rasûlallah, senden bir hadis dinliyorum, hoşuma gidiyor fakat ezberleyemiyorum.” Bunun üzerine Rasûlullah (s.a):

“- Elinin yardımına müracaat et!” buyurdu ve eliyle yazı yazmaya işaret etti.

On ikinci bâbın ilk hadisi olan bu rivâyeti, Tirmizî Ebû Hüreyre'ye dayanan senediyle nakletmiş ve hadisin Abdullah b. Amr tarikiyle de aktarıldığını belirtmiştir.

Tirmizî'nin Ebû Hüreyre'ye nispetle öncelikle kaydettiği hadis, Kütüb-i Tis'a içerisindeki başka kaynaklarda zikredilmemekle beraber, Bezzâr'ın *Müsned*'i, Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-evsat*'ında geçmektedir.⁶⁶ Öte yandan söz konusu hadis, Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-evsat*'ında Enes b. Mâlik tarikiyle de kaydedilmiştir.⁶⁷

Gerek Ebû Hüreyre'ye, gerekse Enes'e dayanan tarikler arasında sahih bir zincir bulunmamaktadır.⁶⁸ Tirmizî de, Ebû Hüreyre senediyle naklettiği rivâyeti, “ هَذَا حَدِيثٌ إِسْنَادُهُ لَيْسَ بِذَلِكَ الْقَائِمِ (isnadı pek kuvvetli olmayan bir hadistir)” tabiriyle problemlili görmektedir.

Bununla birlikte, Tirmizî'nin bu bâbda mevcut olduğunu ifade ettiği Abdullah b. Amr rivâyetini, temel hadis kaynaklarında aynı veya benzer lafızlarla bulabilmiş değiliz. Ancak Hatîb'in *Takyid*'te naklettiği şu zayıf rivâyetler söz konusu hadise yakınlık arz etmektedir.⁶⁹

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو قَالَ قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنِّي أَسْمَعُ مِنْكَ أَشْيَاءَ أَحِبُّ أَنْ أَعِيَهَا فَأَسْتَعِينُ بِيَدِي مَعَ قَلْبِي؟ قَالَ: «نَعَمْ.»

Abdullah b. Amr'dan rivâyete göre o der ki: Ben Rasûlullah'a:

- Senden bazı hadisler dinliyorum, onları ezberlemek istiyorum, dolayısıyla kalbimle (hafızamla) birlikte elimden yardım alabilir miyim (yazabilir miyim) dedim. Rasûlullah:

66 Bezzâr, *Müsned*, 15: 383; Taberânî, *Evsat*, 1: 244.

67 Taberânî, *Evsat*, 3: 169.

68 Bk. Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid*, 2: 166, 167.

69 Bk. Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyidü'l-ilm*, Thk. Saîd Abdulğaffar Ali (Kahire: Dâru'l-istikâme, 1429/2008), 99, 100. İlgili hadislerin zayıf olduğuna dair değerlendirme için bk. Vâilî, *Nüzhetü'l-elbâb*, 6: 3349.

"- *Evet yapabilirsin*" buyurdu:

قَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَمْرِو بْنِ الْعَاصِ: يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّا نَسْمَعُ مِنْكَ أَشْيَاءَ نَحْشَى أَنْ نَنْسَاهَا أَفْتَأْذُنُ لَنَا أَنْ نَكْتُبَهَا؟ قَالَ: «نَعَمْ شَبَّكُوهَا بِالْكِتَابِ.»

Abdullah b. Amr'dan rivâyete göre o, Hz. Peygamber'e:

- Yâ Rasûlallah senden bazı hadisler işitiyoruz ancak unutmaktan endişe ediyoruz, onları yazmamıza izin verir misiniz? diye sordu. Hz. Peygamber şöyle buyurdu.

"*Evet, onları kaydediniz.*"

Diğer taraftan Tirmizî'nin, bu hususta var olduğunu bildirdiği Abdullah b. Amr rivâyeti ile Rasûlullah'ın kendisi için kitâbete izin verdiği rivâyetlere⁷⁰ veya kullanımı oldukça yaygınlık kazanmış şu rivâyete atıfta bulunmuş olma ihtimali söz konusu olabilir. Abdullah b. Amr b. el-Âs der ki: "Hz. Peygamber'den duyduğum her şeyi ezberlemek için yazıyordum. Kureyş'in ileri gelenleri beni bundan sakındırdılar ve «Rasûlullah gazap ve sükûnet hallerinde konuşan bir beşer iken sen ondan duyduğun her şeyi nasıl yazarsın» dediler. Bunun üzerine ben yazmaktan vazgeçtim. Sonra durumu Rasûlullah'a arz ettim. O eliyle ağzını işaret ederek, «*Yaz! Canım kudret elinde olana yemin olsun ki, bu ağızdan haktan başka bir şey çıkmaz*» buyurdu."⁷¹

2.9. Dokuzuncu Hadis

حَدَّثَنَا نَصْرُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ الْكُوفِيُّ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ بَشِيرٍ عَنْ شَيْبٍ بْنِ بَشِيرٍ عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ قَالَ: أَتَى النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَجُلٌ يَسْتَحْمِلُهُ، فَلَمْ يَجِدْ عِنْدَهُ مَا يَحْمِلُهُ فَذَلَّهُ عَلَى آخَرَ فَحَمَلَهُ، فَأَتَى النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَخْبَرَهُ فَقَالَ: «إِنَّ الدَّالَّ عَلَى الْحَيْرِ كَفَاعِلِهِ.»

وَفِي الْبَابِ عَنْ أَبِي مَسْعُودٍ الْبَدْرِيِّ وَبُرَيْدَةَ.

هَذَا حَدِيثٌ غَرِيبٌ مِنْ هَذَا الْوَجْهِ مِنْ حَدِيثِ أَنَسِ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.

Enes b. Mâlik (r.a)'den rivâyete göre o şöyle demiştir: "Hz. Peygamber'e binek hayvanı isteyen biri geldi. Fakat Hz. Peygamber yanında onu bindirecek bir binit bulamayınca, o kimseye yardım için bir başkasını gösterdi. Bu kimse de ona binek temin etti. Adam, Rasûlullah'a gelerek durumu haber verdi. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a) şöyle buyurdu: "*Hayra vesile olan hayrı yapmış gibidir.*"

On dördüncü bâbın ilk hadisi olan bu rivâyeti, Tirmizî Enes b. Mâlik'e dayanan senediyle nakletmiş ve hadisin Ebû Mes'ûd el-Bedrî ve Büreyde tarikiyle de aktarıldığını belirtmiştir.

70 Bu rivâyetleri bir arada görmek için bk. Vâilî, *Nüzhetü'l-elbâb*, 6: 3346-3349.

71 Ebû Dâvûd, "İlim", 3; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 162, 192; Dârimî, "Mukaddime", 43. Abdullah b. Amr'a nispet edilen bu hadislerin problemlili ve sahih tariklerinin bulunduğu dair değerlendirmeler için bk. Ahmet Yücel, "Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivâyetlerin Tenkidi ve Değerlendirilmesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16-17 (1988-1999): 102-105.

Tirmizî'nin Enes b. Mâlik'e nispetle öncelikle kaydettiği hadis, yine Enes'e nispetle Kütüb-i Tis'a içerisindeki başka kaynaklarda zikredilmemekte, ancak Bezzâr ve Ebû Ya'lâ'nın *Müsned*'lerinde yer almaktadır.⁷²

Ebû Mes'ûd el-Bedrî rivâyeti, yukarıda kaydettiğimiz Enes rivâyetinin ardından aynı bâb içinde Tirmizî tarafından iki ayrı senedle zikredilmiş, ayrıca bazı metinlerinde bağlam ve lafız farklılıkları olmakla birlikte Müslim, Ebû Dâvûd ve Ahmed b. Hanbel yanında, Tahâvî'nin *Müşkil*'i, Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-kebîr*'i ve *el-Mu'cemu'l-evsat*'ı, Kudâî'nin *Müsned*'i ve İbn Hibbân'ın *Sahîh*'i gibi eserlerde kaydedilmiştir.⁷³ Büreyde rivâyeti ise Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i ile Tahâvî'nin *Müşkil*'inde ve Beyhakî'nin *Şuabu'l-imân*'ında geçmektedir.⁷⁴

Bununla birlikte söz konusu hadis, Tirmizî'nin zikretmediği sahâbîlerden Sehl b. Sa'd'a,⁷⁵ Abdullah b. Mesû'd'a,⁷⁶ İbn Abbâs'a⁷⁷ ve Ebû Hüreyre'ye⁷⁸ nispet edilir.

Hâsılı, Tirmizî'nin öncelikle zikrettiği Enes b. Mâlik'e dayanan tarik yanında diğer sahâbîlere nispet edilen tarikler Ebû Mes'ûd el-Bedrî tarikine göre hem kaynaklara yansımaları yönüyle, hem de sıhhati açısından daha aşağı mertebede gözükmektedir.⁷⁹ Böyle olmasına rağmen Tirmizî'nin Enes tarikini tercih etmesi manidardır.

2.10. Onuncu Hadis

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مَنِيعٍ حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ هَارُونَ أَخْبَرَنَا الْمُسْعُودِيُّ عَنْ عَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ عُمَيْرٍ عَنْ ابْنِ جَرِيرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَبِيهِ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَنْ سَنَّ سُنَّةً خَيْرٍ فَاتَّبَعَ عَلَيْهَا فَلَهُ أَجْرُهُ وَمِثْلُ أَجُورِ مَنْ اتَّبَعَهُ غَيْرَ مَنْقُوصٍ مِنْ أَجُورِهِمْ شَيْئًا وَمَنْ سَنَّ سُنَّةً شَرًّا فَاتَّبَعَ عَلَيْهَا كَانَ عَلَيْهِ وَزْرُهُ وَمِثْلُ أَوْزَارِ مَنْ اتَّبَعَهُ غَيْرَ مَنْقُوصٍ مِنْ أَوْزَارِهِمْ شَيْئًا.»

وَفِي الْبَابِ عَنْ حُدَيْفَةَ.

هَذَا حَدِيثٌ حَسَنٌ صَحِيحٌ.

... Cerîr b. Abdullah (r.a)'dan rivâyete göre Rasûlullah (s.a) şöyle buyurmuştur: "Her kim hayırda bir çığır açar ve bu çığırda kendisine uyulursa, o kimseye kendi

72 Bezzâr, *Müsned*, 14: 65; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 12: 275.

73 Müslim, "İmâre", 133; Ebû Dâvûd, "Edeb", 123; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4: 20, 5: 272-274; Tahâvî, *Müşkil*, 4: 205; Taberânî, *Kebîr*, 17: 225-228; a.mlf., *Evsat*, 5: 101; Kudâî, *Müsned*, 1: 85, 86; İbn Hibbân, *Sahîh*, 4: 554.

74 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5: 357; Tahâvî, *Müşkil*, 4: 204; Beyhakî, *Şuab*, 10: 114.

75 Bk. Tahâvî, *Müşkil*, 4: 206; Taberânî, *Kebîr*, 6: 187; a.mlf., *Evsat*, 3: 34.

76 Bk. Bezzâr, *Müsned*, 5: 150.

77 Bk. Beyhakî, *Şuab*, 10: 114.

78 Bk. Taberânî, *Evsat*, 6: 69.

79 Bazı değerlendirme ve kıyaslamalar için bk. Ebu'l-Fazl Zeynüddîn Abdurrahîm b. el-Huseyn el-İrâkî, v.dğr., *Tahrîcu ehâdîsi İhyâi ulûmi'd-dîn*, Nşr. Ebû Abdillâh Mahmûd b. Muhammed el-Haddâd (Riyad: Dâru'l-âsime, 1408/1987), 1: 82; Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid*, 2: 226-233; Vâilî, *Nüzhetü'l-elbâb*, 6: 3349-3350.

sevâbı ile beraber kendisine uyanların sevapları kadar sevap vardır ve aynı zamanda diğerlerinin sevaplarından da hiçbir şey eksilmez. Kim de kötü bir çığır açar ve bu çığırda kendisine uyulursa, kendi günahı ile birlikte ona uyanların günahlarından hiçbir şey eksiltilmeksizin hepsinin günahı kadar ona da günah vardır."

On beşinci bâbın ikinci ve son hadisi olan bu rivâyeti Tirmizî, Cerîr b. Abdullah'a dayanan senediyle nakletmiş ve hadisin Huzeyfe tarikiyle de aktarıldığını belirtmiştir.

Tirmizî'nin Cerîr'e nispetle öncelikle kaydettiği bu hadis, bazı lafız farklılıklarıyla yine Cerîr'e nispetle Müslim, İbn Mâce, Dârimî ve Ahmed b. Hanbel yanında Humeydî'nin *Müsned*'i, İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'i, İbn Huzeyme'nin *Sahîh*'i, Tahâvî'nin *Müşkil*'i ve Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-kebîr*'i, Beyhakî'nin *Sünen*'i gibi eserlerde yer almaktadır.⁸⁰

Huzeyfe rivâyeti ise, kaynaklarda yaygın bir şekilde görülmemekte, Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-evsat*'ında zikredilmektedir.⁸¹ Ayrıca söz konusu hadis, Tirmizî'nin kaydetmediği Ebû Hüreyre,⁸² İbn Ömer,⁸³ Ebû Cuhayfe⁸⁴ ve Vesîle b. el-Eska⁸⁵ gibi sahâbîlerden de gelmektedir.

Netice itibariyle, Tirmizî'nin öncelikle tercih ettiği Cerîr b. Abdullah rivâyetinin gerek sıhhat açısından, gerekse kaynaklara daha fazla yansımış olması noktasında diğerlerine göre daha fazla ön plana çıkmış olduğunu söyleyebiliriz.⁸⁶

3. DİĞER RİVÂYETLER

Yukarıda Tirmizî'nin *Sünen*'inin "ilim" bölümünde hakkında "ve fi'l-bâbi an fulân/..." diye kayıt düştüğü rivâyetleri ele aldık. Burada ise yine aynı bölüm içerisinde hakkında söz konusu kayıt düşülmeyen bir kısım rivâyetlerin (rastgele seçtiğimiz sekiz rivâyet) genel bir tahricini yaparak bunların sahâbeden başka râvilerle hadis kaynaklarına yansıyor yansımadığını tespit edeceğiz. Ardından araştırmamızdaki verileri bir bütün olarak değerlendireceğiz.

80 Müslim, "İlim", 15; İbn Mâce, "Mukaddime", 14; Dârimî, "Mukaddime", 44; Ahmed, 4: 360, 361; Ebû Bekir Abdullah b. ez-Zübeyr b. İsbâ el-Humeydî, *Müsnedü'l-Humeydî*, Thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî (Dimaşk: Dâru's-sekâ, 1417/1996), 2: 51; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 2: 350; Ebû Bekir Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî, *Sahihu İbn Huzeyme*, Thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1400/1980), 4: 112; Tahâvî, *Müşkil*, 1: 225; Taberânî, *Kebîr*, 2: 315, 330, 346; Ebû Bekir Ahmed b. el-Huseyn el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, Thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, 3. Baskı (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1424/2003), 4: 294.

81 Taberânî, *Evsat*, 4: 94.

82 Bk. Ahmed, *Müsned*, 2: 504.

83 Bk. Taberânî, *Kebîr*, 13: 250.

84 İbn Mâce, "Mukaddime", 14; Bezzâr, *Müsned*, 10: 145; Taberânî, *Evsat*, 4: 343.

85 Taberânî, *Kebîr*, 22: 74, 75.

86 Krş. İrâkî, *Tahrîcu ehâdîsi İhya*, 1: 14; Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid*, 2: 234-240.

3.1. Birinci Hadis

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ غَيْلَانَ حَدَّثَنَا أَبُو أُسَامَةَ عَنِ الْأَعْمَشِ عَنْ أَبِي صَالِحٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَنْ سَلَكَ طَرِيقًا يَلْتَمِسُ فِيهِ عِلْمًا سَهَّلَ اللَّهُ لَهُ طَرِيقًا إِلَى الْجَنَّةِ.» هَذَا حَدِيثٌ حَسَنٌ.

... Ebû Hüreyre (r.a)'den rivâyete göre, Rasûlullah (s.a) şöyle buyurmuştur: “Her Kim ilim tahsil etmek için bir yola girerse, Allah o kişiye cennetin yolunu kolaylaştırır.”

Tirmizî ikinci bâbının ilk hadisi olarak Ebû Hüreyre'ye dayanan senediyle kaydettiği bu hadisi, ilim bölümü dışında “Kitâbu'l-Kur'an”da da zikretmiş, ayrıca hadis Müslim, İbn Mâce, Ebû Dâvûd, Dârimî ve Ahmed b. Hanbel yanında İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*i ve İbn Hibbân'ın *Sahîh*'i gibi eserlerde yine Ebû Hüreyre tarikiyle aktarılmaktadır.⁸⁷ Diğer taraftan rivâyet İbn Mâce, Dârimî ve Ahmed b. Hanbel'de Ebu'd-Derdâ'ya⁸⁸ yine Dârimî yanında İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*i ve Beyhakî'nin *Şuabu'l-îmân*'ı gibi eserlerde İbn Ab-bâs'a⁸⁹ nispet edilmiştir. Hadisin Ebu'd-Derdâ versiyonu Tirmizî tarafından “Kitabu'l-ilm”in on dokuzuncu bâbının ikinci hadisi olarak da kaydedilmiştir. Yani Tirmizî “ve fil bâbi an fulân/...” bilgisi vermediği rivâyeti, aynı bölüm içinde başka bir sahâbî râviyle de zikretmiştir.

3.2. İkinci Hadis

حَدَّثَنَا نَصْرُ بْنُ عَلِيٍّ حَدَّثَنَا خَالِدُ بْنُ يَزِيدَ الْعَتَكِيُّ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ الرَّازِيِّ عَنِ الرَّبِيعِ بْنِ أَنَسٍ عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَنْ خَرَجَ فِي طَلْبِ الْعِلْمِ فَهُوَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ حَتَّى يَرْجِعَ.» هَذَا حَدِيثٌ حَسَنٌ غَرِيبٌ وَرَوَاهُ بَعْضُهُمْ فَلَمْ يَرْفَعُوهُ.

... Enes b. Mâlik (r.a)'den rivâyete göre Rasûlullah (s.a) şöyle buyurmuştur: “Her kim ilim tahsili için yola çıkarsa, dönünceye kadar Allah yolundadır.”

Tirmizî'nin ikinci bâbının ikinci hadisi olarak Enes b. Mâlik'e dayanan senediyle kaydettiği bu hadis, Bezzâr'ın *Müsned*'i ve Taberânî'nin *Muce-mu's-sağîr*'inde yine Enes'ten naklen kayıtlıdır.⁹⁰ Hadisin başka bir sahâbiye nispetle rivâyeti bulunamamıştır.

3.3. Üçüncü Hadis

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ حُمَيْدٍ الرَّازِيُّ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْمُعَلَّى حَدَّثَنَا زِيَادُ بْنُ خَيْثَمَةَ عَنْ أَبِي دَاوُدَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سَخْبَرَةَ عَنْ سَخْبَرَةَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «مَنْ طَلَبَ الْعِلْمَ كَانَ كَفَّارَةً لِمَا مَضَى.»

87 Bk. Müslim, “Zikir”, 39; Tirmizî, “Kur'an”, 12; İbn Mâce, “Mukaddime”, 17; Dârimî, “Mukaddime”, 32; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 325; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5: 284; İbn Hibbân, *Sahih*, 1: 285, 289.

88 Bk. İbn Mâce, “Mukaddime”, 17; Dârimî, “Mukaddime”, 32; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5: 196.

89 Bk. Dârimî, “Mukaddime”, 32; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5: 284; Beyhakî, *Şuab*, 3: 401.

90 Bk. Bezzâr, *Müsned*, 13: 130; Taberânî, *Sağîr*, 1: 234.

... Sehbere (r.a)'den rivâyete göre Rasûlullah (s.a) şöyle buyurmuştur: *"Her kim ilim tahsili için yola çıkarsa bu durum onun geçmiş günahlarına keffâret olur."*

Tirmizî'nin ikinci bâbının üçüncü hadisi olarak Sehbere'ye dayanan senediyle kaydettiği bu hadis, Darimî'de yine Sehbere'den naklen kayıtlıdır.⁹¹ Hadisin başka bir sahâbîye nispetle rivâyeti bulunamamıştır.

3.4. Dördüncü Hadis

حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ بْنُ عُيَيْنَةَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْمُكَدِّرِ وَسَالِمِ أَبِي النَّضْرِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي رَافِعٍ عَنْ أَبِي رَافِعٍ وَعَظِيمِ رَفَعَهُ قَالَ: «لَا أَلْفَيْنَ أَحَدَكُمْ مُتَّكِنًا عَلَى أَرِيكْتِهِ يَأْتِيهِ أَمْرٌ مِمَّا أَمَرْتُ بِهِ أَوْ نَهَيْتُ عَنْهُ، فَيَقُولُ: لَا أَذْرِي، مَا وَجَدْنَا فِي كِتَابِ اللَّهِ اتَّبَعْنَاهُ.»
هَذَا حَدِيثٌ حَسَنٌ.

... Ebû Râfi (r.a) ve başkalarından merfu olarak gelen rivâyete göre Rasûlullah şöyle buyurmuştur: *"Dikkat ediniz! Sizden birinizi; emrettiğim veya yasakladığım hususlardan birisi kendisine ulaşınca, koltuğuna yaslanmış durumda iken, 'bilmiyorum Allah'ın Kitabı'nda ne bulursak ona uyarız (hadisleri tanımıyoruz)' derken bulmayayım."*

Tirmizî'nin onuncu bâbının birinci hadisi olarak kaydettiği "erîke" hadisi diye bilinen bu rivâyet, Ebû Râfi tarafından nakledilmektedir.

Ebû Râfi rivâyeti, Ebû Dâvûd, İbn Mâce, Ahmed b. Hanbel yanında İbn Hibbân'ın *Sahih*'i, Taberânî'nin *el-Mucemu'l-kebîr*'i ve *el-Mucemu'l-evsat*'ı gibi eserlerde yer almaktadır.⁹²

Tirmizî, Ebû Râfi rivâyetinden sonra aynı hadisi biraz farklı bir metinle Mikdâm b. Ma'dîkerib'e dayandırarak da kaydetmiştir. Mikdâm'dan rivâyete göre, Rasûlullah (s.a) şöyle buyurmuştur: *"Dikkat ediniz! Sizden biriniz koltuğuna kurulduğu halde benden bir hadis kendisine ulaşacak da o kimse şöyle diyecek: 'Bizimle sizin aranızda Allah'ın Kitabı vardır. Bu kitapta neyi helal olarak bulursak onu helal sayarız neyi de haram olarak bulursak onu da haram kabul ederiz.' Dikkat ediniz! Allah Rasûlü'nün haram kıldığı, Allah'ın haram kıldığı gibidir."*

Mikdâm rivâyeti de Tirmizî ile birlikte Ebû Dâvûd, İbn Mâce Dârimî ve Ahmed b. Hanbel yanında, İbn Hibbân'ın *Sahih*'i ve Taberânî'nin *el-Mucemu'l-Kebîr*'i gibi eserlerde kaydedilmektedir.⁹³ Diğer taraftan Ebû Râfi ve Mikdâm hadisini, biraz farklı versiyonlarıyla Ebû Hüreyre,⁹⁴ İrbâd b. Sâriye,⁹⁵

91 Bk. Dârimî, "Mukaddime", 46.

92 Ebû Dâvûd, "Sünnet", 5; İbn Mâce, "Mukaddime", 2; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6: 8; İbn Hibbân, *Sahih*, 1: 190; Taberânî, *Kebîr*, 1: 316, 327; a.mlf., *Evsat*, 8: 292, 350.

93 Ebû Dâvûd, "Sünnet", 5; İbn Mâce, "Mukaddime", 2; Dârimî, "Mukaddime", 49; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4: 130, 132; İbn Hibbân, *Sahih*, 1: 189; Taberânî, *Kebîr*, 20: 283.

94 Bk. İbn Mâce, Mukaddime, 2; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 367, 483; Bezzâr, *Müsned*, 15: 173.

95 Bk. Ebû Dâvûd, "Harac", 33; Taberânî, *Kebîr*, 18: 258.

Câbir⁹⁶ ve Hâlid b. Velîd⁹⁷ de nakletmektedir. Dolayısıyla Tirmizî'nin bazen bir hadisin farklı sahâbîleri olmasına rağmen onun ardından "ve fi'l-bâbi an fulân/..." kaydı koymadığı ancak ilgili hadisin en azından bir başka sahâbî tarihini senediyle ve metniyle kaydettiğini müşahade etmekteyiz. Bazen bu durumun aynı bölüm içinde farklı bâb altında gerçekleştiği de görülmektedir.⁹⁸

3.5. Beşinci Hadis

حَدَّثَنَا هَذَا حَدَّثَنَا أَبُو مُعَاوِيَةَ عَنِ الْأَعْمَشِ عَنْ أَبِي صَالِحٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَتْرُكُونِي مَا تَرَكْتُمْ فَإِذَا حَدَّثْتُمْ فَخُذُوا عَنِّي فَإِنَّمَا هَلَكَ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ بِكَثْرَةِ سُؤَالِهِمْ وَاحْتِلَابِهِمْ عَلَى أَنْبِيَائِهِمْ.»
هَذَا حَدِيثٌ حَسَنٌ صَحِيحٌ.

... Ebû Hüreyre (r.a)'den rivâyete göre Rasûlullah (s.a) şöyle buyurmuştur: "Sizi kendi halinize bıraktığım sürece siz de beni bırakınız. Size bir şeyler duyurduğumda onu benden alınız. Çünkü sizden öncekiler peygamberlerine çok soru sormaları ve peygamberlerinin buyrukları üzerinde ihtilaf etmelerinden dolayı helak olup gitmişlerdir."

Tirmizî'nin on yedinci bâbın ilk ve tek hadisi olarak kaydettiği Ebû Hüreyre rivâyeti, Müslim, Nesâî ve Ahmed b. Hanbel yanında Bezzâr'ın *Müsned*'i ve İbn Hibbân'ın *Sahih*'i gibi eserlerde de geçmektedir.⁹⁹ Ayrıca bu hadis Muğîre b. Şube tarafından da rivâyet edilmiştir.¹⁰⁰

3.6. Altıncı Hadis

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُوسَى أَخْبَرَنَا الْوَلِيدُ بْنُ مُسْلِمٍ حَدَّثَنَا رَوْحُ بْنُ جِنَاحٍ عَنْ مُجَاهِدٍ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «فَقِيَّةٌ أَشَدُّ عَلَى الشَّيْطَانِ مِنْ أَلْفِ عَابِدٍ.»
هَذَا حَدِيثٌ غَرِيبٌ وَلَا نَعْرِفُهُ إِلَّا مِنْ هَذَا الْوَجْهِ مِنْ حَدِيثِ الْوَلِيدِ بْنِ مُسْلِمٍ.

... İbn Abbâs (r.a)'den rivâyete göre, Rasûlullah (s.a) şöyle buyurmuştur: "Şeytana, âlim bir kimseyi aldatmak bin âbidi aldatmaktan daha çetin gelir."

Tirmizî'nin on dokuzuncu bâbın birinci hadisi olarak kitabına aldığı İbn Abbâs rivâyeti, aynı zamanda İbn Abbâs tarihiyle İbn Mâce yanında Taberânî'nin *el-Mucemu'l-kebîr*'i, Ebû Nuaym'ın *Hilye*'si, Beyhakî'nin *Şuabu'l-İmân*'ı gibi eserlerde bulunmaktadır.¹⁰¹ Yine hadisimiz, Ebû Hüreyre tarihiyle de, Taberânî'nin *el-Mucemu'l-evsat*'ı, Dârekutnî'nin *Sünen*'i, Ebû Nu-

96 Ebû Yala, *Müsned*, 3: 346; Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid*, 2: 178.

97 Taberânî *Kebîr*, 4: 111; Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid*, 2: 179.

98 Yukarıda "2.1. Birinci Hadis" başlığı altında söz edilmiş Ebû Hüreyre ve Ebu'd-Derda rivâyetleri gibi.

99 Bk. Müslim, "Hac", 412; Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), "Menâsik", 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 247, 428, 508; Bezzâr, *Müsned*, 14: 391, 17: 218; İbn Hibbân, *Sahih*, 1: 198, 11: 18, 14: 139.

100 Bk. Taberânî, *Evsat*, 6: 135; Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid*, 2: 194.

101 Bk. İbn Mâce, "Mukaddime", 17; Taberânî, *Kebîr*, 11: 78; Ebû Nuaym, *Hilye*, 9: 57; Beyhakî, *Şuab*, 3: 233.

aym'ın *Hilye'si*, Kudâî'nin *Müsned'i*, Beyhakî'nin *Şuabu'l-imân'ı* gibi eserlerde kaydedilmiştir.¹⁰²

3.7. Yedinci Hadis

حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ حَفْصِ الشَّيْبَانِيُّ الْبَصْرِيُّ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ وَهْبٍ عَنْ عَمْرِو بْنِ الْحَارِثِ عَنْ دَرَّاجٍ عَنْ أَبِي الْهَيْثَمِ عَنْ أَبِي سَعِيدِ الْخُدْرِيِّ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «لَنْ يُسْبَغَ الْمُؤْمِنُ مِنْ خَيْرٍ يَسْمَعُهُ حَتَّى يَكُونَ مُتْتَهَاهُ الْجَنَّةَ.»
هَذَا حَدِيثٌ حَسَنٌ غَرِيبٌ.

... Ebû Saîd el Hudrî (r.a)'den rivâyete göre, Rasûlullah (s.a) şöyle buyurmuştur: "Mü'min, cennete girinceye dek hayır adına duyduğu hiçbir şeye doymaz."

Tirmizî'nin on dokuzuncu bâbın altıncı hadisi olarak yer verdiği Ebû Saîd el-Hudrî rivâyeti, yine Ebû Saîd tarikiyle İbn Hibbân'ın *Sahîh'i*, Hâkim'in *Müstedrek'i* ve Beyhakî'nin *Şuabu'l-imân'ı* gibi eserlerde bulunmaktadır.¹⁰³ Hadis başka bir sahâbî'den de nakledilmiş değildir.

3.8. Sekizinci Hadis

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرَ بْنِ الْوَلِيدِ الْكِنْدِيُّ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ نُمَيْرٍ عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ الْفَضْلِ عَنْ سَعِيدِ الْمُقْبَرِيِّ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «الْكَلِمَةُ الْحِكْمَةُ صَالَةٌ الْمُؤْمِنِ، فَحَيْثُ وَجَدَهَا فَهُوَ أَحَقُّ بِهَا.»
هَذَا حَدِيثٌ غَرِيبٌ لَا نَعْرِفُهُ إِلَّا مِنْ هَذَا الْوَجْهِ وَإِبْرَاهِيمُ بْنُ الْفَضْلِ الْمَحْزُومِيُّ يُضَعَّفُ فِي الْحَدِيثِ مِنْ قَبْلِ حِفْظِهِ.

... Ebû Hüreyre (r.a)'den rivâyete göre Rasûlullah (s.a) şöyle buyurmuştur: "Hikmet mü'minin yitik malıdır. Onu nerede bulursa almaya daha hak sahibidir."

Tirmizî'nin on dokuzuncu bâbın ve aynı zamanda "Kitâbu'l-İlm" in son hadisi olarak yer verdiği Ebû Hüreyre rivâyeti, İbn Mâce yanında Kudâî'nin *Müsned'*inde yine Ebû Hüreyre tarafından naklen kayıtlıdır.¹⁰⁴ Rivâyetin başka herhangi bir sahâbî râvisi de bulunamamıştır.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Tirmizî'nin (ö. 279/827) *Sünen'*ine almış olduğu hadislerin bir kısmının ardından bir veya birkaç sahâbîyi zikrederek "ve fi'l-bâbi an fulân/an fulân ve fulân..." şeklinde kaydettiği ifadeye yönelik yapmış olduğumuz bu çalışmamız için değerlendirme ve sonuç kabilinden şu satırlara yer verebiliriz.

102 Taberânî, *Evsat*, 6: 194; Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *Sünenü'd-Dârekutnî*, Thk. Şuayb el-Arnaud v.dğr. (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1402/2004), 4: 56; Ebû Nuaym, *Hilye*, 2: 192, 193; Kudâî, *Müsned*, 1: 150, 151; Beyhakî, *Şuab*, 3: 234.

103 Bk. İbn Hibbân, *Sahîh*, 3: 185; Hâkim, *Müstedrek*, 4: 144; Beyhakî, *Şuab*, 2: 438.

104 Bk. İbn Mâce, "Zühd", 15; Kudâî, *Müsned*, 1: 65.

Konu hakkında öncelikle bir literatürden bahsedecek olursak, söz konusu literatürün ilkdefa Tirmizî'nin *Sünen*'i üzerine yazılan şerh edebiyatı içerisinde görüldüğü söylenebilir. İbn Seyyidünnâs (ö. 734/1334), Irâkî (ö. 806/1404) ve Mübârekfûrî (ö. 1354/1935) gibi âlimlerin mesailerı bunlardandır. Ancak Irâkî'ye ait şerhin günümüze kadar geldiği bilinmemektedir. Yine günümüze ulaştığı bilinmemekle birlikte sadece meseleye odaklı olduğu anlaşılan müstakil bir eser, İbn Hacer'e (ö. 852/1449) nispet edilmektedir. Diğer taraftan muasır sayılabilecek bazı müstakil çalışmalar da kaleme alınmıştır. Bunların başında Muhammed Muhtâr Habîbullah, Muhammed Subhî b. Hasan Hallâk ve Hasan b. Muhammed Haydar el-Vâilî gibi araştırmacılar gelmektedir. Eski ya da yeni, özellikle muhtevasına ulaşabildiğimiz çalışmalar, daha ziyade tahric ve değerlendirmeden ibaret olup, Tirmizî'nin ilgili rivâyetlere yönelik bakış açısına ve bunların birini diğerine tercihteki yöntemine yönelik akla gelebilecek bazı kıyaslama ve yorumlama gayesi gütmemiş gözükmemektedirler. Bizim bu çalışmamız ise konuya ait literatürü tespit ve tanıtma yanında, söz konusu kıyaslama ve yorumlamaları yapmak üzere kurgulanmıştır. Makalemizde çerçeve olarak Tirmizî'nin *Sünen*'inin, "Kitâbu'l-İlm"i esas alınmıştır.

"Kitâbu'l-İlm"de 50 kadar rivâyet mevcut olup bunlardan 10'u, doğrudan araştırmamıza medar olacak mahiyettedir. Buna göre Tirmizî'nin "ve fi'l-bâbi an fulân/..." diye bilgi verdiği 10 rivâyetin 4'ünde (2, 3, 5 ve 10. hadisler) öncelikle tercih ettiği (senediyle kaydettiği) sahâbînin rivâyeti, gerek kaynaklara daha fazla yansımış olma cihetiyle, gerekse sıhhat açısından diğer işaret ettiği sahâbe râvîlere uzanan tariklerden daha öndedir. Tercih açısından durumun böyle olması gayet tabiidir.

Kalan 6 rivâyetten 2'sinde (1, ve 9. hadisler) Tirmizî'nin "ve fi'l-bâbi an fulân/..." diye bilgi verdiği diğer sahâbîlerden birine isnad edilen rivâyetin, öncelikle zikrettiği (senediyle kaydettiği) sahâbîye dayanan rivâyetten daha sağlam olduğu ve kaynaklara yansıma yönüyle daha meşhur olduğu ortaya çıkmıştır. Tirmizî'nin bu şekildeki bir tercihi, muhtemelen naklettiği hadisi sema/kıraat gibi diğerlerine göre daha muteber yollarla elde etmesiyle yahut daha başka sebeplerle bağlantılı olmalıdır. Mesela birinci rivâyette İbn Abbâs senediyle nakledilen hadis hakkında "ve fi'l-bâbi an fulân/..." diye bilgi verilen sahâbîler arasında Muâviye tarikinın, daha sağlam ve daha meşhur olmasına rağmen, Tirmizî tarafından öncelikle tercih edilmemesi söz konusu durumu akla getirmektedir.

Konu hakkında dikkati çeken bir başka husus, 10 rivâyet arasındaki 2 rivâyette (4 ve 6. hadisler), Tirmizî'nin öncelikle naklettiği sahâbî rivâyeti ile daha sonra isim verdiği sahâbî/sahâbîlere ait rivâyetler, muhteva olarak

yakınlık arzetseler de birebir uyuşmamakta hatta oldukça farklı gözükmektedirler. Muhtemelen bu durum, Tirmizî'nin mana ile rivâyete daha geniş çerçeveden bakmasıyla alakalıdır. Yahut onun bilgi kaynaklarının genişliği ile ilgilidir. Yani Tirmizî'nin bir kısım kaynakları günümüze gelmemiş veya bir başka deyişle bugün biz henüz onlara ulaşamamışızdır. Bunun yanında Tirmizî'nin "ve fi'l-bâb..." kaydı altında yakından uzağa en yakın lafız ve bağlamı ihtiva eden mevcut rivayetlere işaret etmiş olması da muhtemel gözükmektedir.

Kalan 2 rivâyet (7 ve 8. hadisler) ise Tirmizî'nin senediyle kaydettiği sahâbî rivâyetiyle işaret ettiği diğer sahâbîlerin rivâyetleri arasında sıhhat bakımından ve kaynaklara yansımaları yönüyle bariz bir fark bulunmamaktadır. Bu durumda da Tirmizî'nin rivâyetler arasında bir tercih yapması, yine muhtemelen hadisi tahammül edişiyile veya kendi kıstaslarına göre birini diğerine üstün görmesiyle alakalıdır.

Bütün bunlarla birlikte Tirmizî, "ve fi'l-bâb an fulân/..." tabiriyle bazen şevâhid kabilinden işaret ettiği sahâbîlerden birinin rivâyetini, aynı bâb içinde farklı tariklerle vermektedir. Nitekim 5. hadiste (asıl hadisten bağlam ve lafızlar farklılık arzetsede) Ebu'd-Derdâ vasıtasıyla Ziyâd b. Lebîd'e ait rivâyeti bir tarikle, 9. hadiste Ebû Mesûd el-Bedrî'ye ait rivâyeti iki farklı tarikle kaydetmiştir.

Öte yandan Tirmizî'nin "ve fi'l-bâbi an fulân/..." kaydıyla ismini zikrettiği sahâbîler haricinde, o bâbda başka sahâbî ya da sahâbîler de vardır. Bu durum, toplam 10 hadisin 7'sinde böylece tespit edilmiştir. Yani ilgili bâbdaki söz konusu hadislerin sahâbeye ait kaynakları, sıhhati bir tarafa, ekseriyetle Tirmizî'nin kaydettiği ile sınırlı olmayıp başka sahâbî/sahâbe kaynaklarına da sahiptir. Hâsılı, mesele bir bütün olarak ele alındığında, şevâhid açısından istatistiksel boyutuyla da dikkati çekmektedir. Nitekim bahse konu olan 10 rivâyet hakkında Tirmizî, toplamda 38 farklı tarîke daha işaret etmiş, ayrıca Tirmizî'nin işaret etmediği bazı hadislerin yine sahâbe cihetiyle toplamda 19 tarihinin muhtelif hadis kaynaklarında bulunduğu görülmüştür. Buna göre söz konusu 10 rivâyetin Tirmizî tarafından senediyle kaydedilen sahâbe râvileri, İbn Abbâs, Ebû Hüreyre, Abdullah b. Amr b. el-Âs, İbn Ömer, Zeyd b. Sâbit, Ali b. Ebî Tâlib, Muğire b. Şube, Enes b. Malik, Cerîr b. Abdullah olmak üzere 9 kişi olup Ebû Hüreyre'den iki, diğerlerinden birer rivâyet nakledilmektedir. Tirmizî'nin şevâhid kabilinden işaret ettiği sahâbe râvilerine ait 38 farklı tarihin tekrarsız sahâbe sayısı ise 29'dur. Bunları da kendilerine nispet edilen rivâyet (şâhid) sayısı¹⁰⁵ şöyle listeyebiliriz: Ömer b. el-Hattâb (2), Ebû Hüreyre (1), Muâviye (2), Abdullah b. Mesud (1) Câbir

105 Sahâbe isimleri karşısındaki rakam ilgili şevâhid sayısını göstermektedir.

(3), Abdullah b. Amr (3), Enes (3), İbn Ömer (1) Âişe (1), Ziyâd b. Lebîd (1), Huzeyfe (1), Muâz b. Cebel (1), Cübeyr b. Mut'im (1), Ebu'd-Derdâ (1), Ebû Saîd el-Hudrî, (1) (Ebû Bekir (1), Osman (1) Zübeyr (1), Saîd b. Zeyd (1), İbn Abbâs (1), Amr b. Abese (1), Ukbe b. Âmir (1), Büreyde (2), Ebû Mûsa el-Ğâfikî (1), Ebû Ümâme (1), el-Münka' (1), Evs es-Sakaff (1), Ali b. Ebî Tâlib (1), Semüre (1).

Diğer taraftan doğrudan çalışmamıza konu olmasa da Tirmizî'nin hakkında "ve fi'l-bâbi an fulân/..." ifadesini kullanmadığı rivâyetlerin, sahâbeden başka râvisinin mevcudiyeti araştırılmış, gelişi güzel seçilen 8 rivâyet üzerinden yapılan tetkikte, gerçekte bunlardan 4'üne ait (Diğer Rivâyetler başlığı altındaki 2, 3, 7 ve 8. hadisler) başka bir sahâbî râvisinin olmadığı anlaşılmıştır. Kalan 4'ünün ise başka kaynaklarda, sahâbeden farklı râvilerinin bulunduğu görülmüştür. Hatta bu 4 içerisindeki 2 rivâyetten biri, Tirmizî'nin ilim bölümünde (4. hadis) aynı bâb içinde, bir diğeri de (1. hadis) farklı bâb da olsa aynı bölüm içinde farklı birer sahâbîden gelen rivâyetle kaydedilmiştir.

Netice itibariyle, bazı varsayımlarla birlikte, bir takım tespit ve değerlendirmeleri içinde barındıran makalemizin, pek çok hadis usûlü kavramının kullanıldığı Tirmizî'nin *Sünen*'indeki "ve fi'l-bâbi an fulân/..." tabirinin anlaşılmasına bir nebze de olsa katkıda bulunması yanında konunun ideal manada netleştirilmesi amacıyla daha geniş ölçekte çalışmaların yapılmasına başlangıç olmasını umuyoruz.

KAYNAKÇA

- Adâb Mahmûd Hamş. *el-İmâm et-Tirmizî ve menhecuhu fî kitâbihi el-Câmi*. 2. Cilt. Ammân: Dâru'l-feth, 1423/2003.
- Ahatlı, Erdinç - Murad, Selvi Raif. "Sünen-i Tirmizî'de 'Hüve Hadîsü Fülân' Kavramı Üzerine". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/35 (Haziran 2017): 1-26. <http://dx.doi.org/10.17335/sakaifd.311741>.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsnedü Ahmed b. Hanbel*. 6 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. Thk. Şuayb el-Arnaud v.dğr. 50 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1413/1993.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Huseyn el-Beyhakî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. Thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. 3. Baskı. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1424/2003.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Huseyn el-Beyhakî. *el-Câmi li şuaibi'l-îmân*. Thk. Abdülalî Abdülhamîd-Muhtâr Ahmed. 14 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1423/2003.
- Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdilhâlık el-Bezzâr. *el-Bahru'z-zehhâr (el-Müsned)*. Thk. Mahfûz er-Rahman. 18 Cilt. Medine: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, 1409/1988.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî. *Sahîhu'l-Buhârî*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî. *et-Târîhu'l-kebîr*. Nşr. Muhammed Abdulmuîd Han. 8 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-meârif el-Osmaniyye, ts.
- Çakan, İsmail L. "el-Câmiu's-Sahîh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7: 129-132. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Dârekutnî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî. *Sünenü'd-Dârekutnî*. Thk. Şuayb el-Arnaud - Hasan Abdülmün'im Şelebî - Heysem Abdülğafûr. 6 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1402/2004.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman. *Sünenü'd-Dârimî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'âs es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Ebû Gudde, Abdulfettâh. *Tahkîk ismei's-Sahîhayn ve'smi Camii't-Tirmizî*. Haleb: Mektebû'l-Metbû'âti'l-İslâmiyye, 1993.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh el-İsfahânî. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1409/1988.
- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Alî b. el-Müsenâ et-Temîmî. *Müsnedü Ebî Ya'lâ*. Thk. Hüseyin Selîm Esed. 14 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-me'mûn, 1404/1984.
- Elbânî, Ebû Abdirrahman Muhammed Nâsiruddîn Elbânî. *Zaifu Süneni't-Tirmizî*. Riyad: Mektebetü'l-meârif, 1420/200.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nîsâbûrî. *el-Müstedrek ala's-Sahîhayn*. Thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ. 4 Cilt. 2. Baskı, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1422/2002.
- Hatîb, Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî. *Takyîdü'l-ilm*. Thk. Saîd Abdülğafâr Ali. Kahire: Dâru'l-istikâme, 1429/2008.

- Heysemî, Ebu'l-Hasen Nuruddîn Ali b. Ebî Bekir el-Heysemî. *Mecma'u'z-zevâid ve menbeu'l-fevâid*. Thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî. 23. Cilt. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1436/2015.
- Humeydî, Ebû Bekir Abdullah b. ez-Zübeyr b. Îsâ el-Humeydî. *Müsnedü'l-Humeydî*. Thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî. 2 Cilt. Dimaşk: Dâru's-sekâ, 1417/1996.
- İrâkî, Ebu'l-Fazl Zeynüddîn Abdurrahîm b. el-Huseyn el-İrâkî. - İbnü's-Sübki, Ebû Nasr Abdulvahhab b. Ali. - ez-Zebîdî, Muhammed b. Muhammed el-Murtaza. *Tahrîcu ehâdîsi İhyâi ulûmi'd-dîn*, Nşr. Ebû Abdillâh Mahmûd b. Muhammed el-Haddâd. 7 Cilt. Riyad: Dâru'l-âsime, 1408/1987.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ebî Hâtim Muhammed er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1371/1952.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe. *el-Kitâbu'l-Musannef fi'l-ehâdîs ve'l-âsar*. Thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Beyrut: Mektebetü'r-rüşd, 1409/1989.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbuddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî. *el-Mu'cemu'l-müfehres ev Tecrîdü esanîdi'l-kütübî'l-meşhûre ve'l-eczâi'l-mensûre*. Thk. Muhammed Şekûr el-Meyâdînî. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1418/1998.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân* (Alâuddîn Ali b. Belbân el-Fârisî tertibi). Thk. Şuayb el-Arnaud. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1408/1998.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekir Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî. *Sahihu İbn Huzeyme*. Thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1400/1980.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- el-İşbîlî, İbn Hayr, *Fehrese*, Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf - Mahmûd Beşşâr Avvâd. Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2009.
- Kandemir, M. Yaşar. "İbn Seyyidünnâs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20: 316-318. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kudâî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme b. Ca'fer el-Kudâî. *Müsnedü's-Şihâb*. Thk. Hamdî Abdülmecîd es-Silefî. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1405/1985.
- Kuzudişli, Bekir. "Men Kezebe Aleyye... Hadisi ve Lâfzen Mütevatir Meselesi". *Marife* 7/1 (Bahar 2007): 137-166.
- Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes. *el-Muvatta'*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Muhammed Habîbullâh Muhtâr. *Keşfu'n-nikâb an ma yekuluhu't-Tirmizî ve fi'l-bâb*. 6. cilt. Karaçi: Meclisu'd-da'vâ ve't-tahkîki'l-İslâmî, 1409/1989-1439/2018.
- Muhammed Subhî b. Hasan Hallâk. *el-Lübâb fî tahrîci'l-Mübârekfûrî li kavli't-Tirmizî ve fi'l-bâb*. 2 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1999/1419.
- Muhyiddin Atiyye - Salahuddîn Hafî - Muhammed Hayrî. *Delilü müellefâti'l-hadîsi's-şerîfi'l-matbûa el-kadîme ve'l-hadîse*. 2. cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1416/1995.
- Mübârekfûrî, Ebu'l-Ala Muhammed Abdurrahîm el-Mübârekfûrî. *Tuhfetü'l-ahvezî bi-şerhi Câmi't-Tirmizî*. 10 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1410/1990.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. el-Hacâc el-Kuşeyrî en-Nîsabûrî. *Sahihu Müslim*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.

- Nesâî, Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. Thk. Hasan Abdülmün'im Şelebî. 12 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1421/2001.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî. *Sünenü'n-Nesâî*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî. *el-Mu'cemu'l-evsat*. Thk. Târik b. İvazullah - Abdülmuhsin b. İbrahim el-Huseynî. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Haremeyn, 1415/1995.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. Thk. Hamdi Abdülmecid es-Silefî. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiye, ts.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî. *er-Ravzü'd-dânî ile'l-Mu'cemi's-sağîr li't-Taberânî*. Thk. Muhammed Şekûr Mahmûd. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1405/1985.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî. *Müsnedü'ş-Şâmiyyîn*. Thk. Hamdi Abdülmecid es-Silefî. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1409/1989.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî. *Şerhu müşkili'l-âsâr*. Thk. Şuayb el-Arnaud. 16 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1415/1994.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî. *Sünenü't-Tirmizî*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Ukaylî, Ebû Cafer Muhammed b. Amr b. Musa b. Hammâd Ukaylî. *ed-Duafâu'l-kebîr*. Thk. Abdülmü'ti Emin Kal'aci. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1404/1984.
- Vâilî, Hasan b. Muhammed Haydar. *Nüzhetü'l-elbâb fî kavli't-Tirmizî ve fi'l-bâb*. 6 Cilt. Riyad: Dâru İbnü'l-Cevzî, 1426/2006.
- Yücel, Ahmet. "Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivâyetlerin Tenkidi ve Değerlendirilmesi". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16-17 (1988-1999): 102-105.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî. *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. Thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1382/1963.